

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏՀԱՅԱՑ. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՌՈՄ

*Մերածում եմ հիրավի ու կրկին հիրավի, միայն նա է
սպարում և պտղավորում իր հոգին, ով ինչ-որ բանի
ձգտելով (արության գործերով կամ այլ ազնիվ մի-
ջոցներով) հետամուտ է պատվի:*

Սալլուստիոս, «Կատիլինայի պատերազմը», II, 9.



SPQR

(Senatus Populusque Romanorum)*

1. Պատմության ակտիվները

Հետազոտողներին առայսօր էլ հանգիստ չի տալիս մի հիմնախնդիր. ինչպե՞ս Տիրեր գետի առափնյա բլուրների ծվարած փոքր ու աննշան հռոմեական համայնքը դարձավ պատմության հզորագույն տերություններից մեկը և շատ առումներով կանխորոշեց նրա հետագա ընթացքը: Բերվում են բազում հիմնավորումներ՝ մտահոգևոր և արժեհամակարգային, բարոյական և կրոնական, իրավական և քաղաքական, տնտեսական և տեխնոլոգիական: Առանձին վերցրած՝ դրանք (թեպետ ճշմարիտ) բավարար չեն իսկությունը բացահայտելու համար: Իսկ համագումար՝ անհարկի հստակ են, տրամաբանական, մտացածին և գանց են առնում պատմության իռացիոնալ-անդրական հատկագիծը: Ամեն նոր հետազոտող (բացահայտ կամ թաքուցյալ) հայտ է ներկայացնում՝ հաղթահարելու այս թնջուկը: Բացարձակ առումով, հարկավ, խնդիրը լուծում չունի, սակայն ոմանք մոտենում են դրան, և նրանց արդյունքները համարվում են նորություն: Ներկա ակնարկը խնդիր ունի ներկայացնելու հռոմեական պատմության

* Հռոմեական հանրապետության հանրահայտ բանաձևն է՝ բառացի «Հռոմեացիների Ծերակույտը և Ազգը»:

սահրը՝ մեկնարկելով նախորդ հետազոտողների «նորություններից»:

ա. Կայացում և կերպավորվածություն

Համաձայն ավանդության՝ Քաղաքը հիմնադրվել է Ք. ա. 753 թվականին լեգենդար Հռոմուլուսի ձեռամբ: Նախապես կառավարում էին արքաները, որոնց իշխանությունը հավասարակշռվում էր Ծերակույտի և Աշխարհաժողովի իրավասությամբ: Բացառություն էր վերջին արքան՝ Տարկվինիոս Գոռոզը, որի իշխանությունն ընդունեց միահեծանության երանգ և հակադրվեց հանրայթին:¹ Դա էլ տեղիք տվեց համաժողովրդական շարժման, և արքան արտաքսվեց: Հաստատվեց կառավարման հանրապետական կարգ (res publica): Այս արմատական տեղաշարժը տեղի ունեցավ Ք. ա. 510 թվականին, և օրվա հերոսը Լուկիոս Յունիոս Բրուտուսն էր: Ավանդությունը նրան էլ համարում է Հանրապետության հիմնադիր (conditor rei publicae):² Ընտրվելով կոնսուլ՝ նա պահանջեց հռոմեացիներից երդվել, որ այլևս չեն հանդուրժի բացարձակ իշխանություն: Liv., II, 1, 9:

Այդուհանդերձ, Հանրապետությունը ժողովրդավարական չէր, այլ աստիճանակարգային: Վերին հարթակին գտնվում էր պատրիկների ներփակ հանրախումբը՝ համաբերված հռոմեական հնագույն տոհմերի ներկայացուցիչներից: Նրան էին պատկանում բոլոր հիմնարար իրավունքները, որք նաև պարտականություններ էին՝ զինվոր

¹ Արքայական դարաշրջանի վերաբերյալ մեր տեղեկույթը սահմանափակ է և առասպելաբանական: Գալիս է հինավուրց տարեգրային ավանդությունից: Հնագիտական նյութի և գրավոր աղբյուրների (Տիտուս Լիվիոս, Վարրոն, Դիոնիսիոս Հալիկարնասցի, Պլուտարքոս, Դիոն Կասսիոս) քննական ուսումնասիրության հիմամբ հետազոծվում է ընկերային և իշխանական կառուցվածքի, սովորության իրավունքի և կրոնական կազմակերպությունների ընդհանրական պատկերը: Տե՛ս **Cornell**, 1995, 119–130; **Forsythe**, 2005, 93–108.

² **Treves**, 1992, 183: Հանրապետությունը Կիկերոնը բանաձևում է իբրև *ժողովրդյան գործ – est res publica res populi* [Cicero, De rep., I, 39]: Հմմտ. **Asmis**, 2004, 573–582.

լինելու, հող ունենալու, ընտանիք կազմելու, տարասեռ գործարքներ կնքելու: Նաև՝ Աշխարհաժողովին մասնակցելու, «կյանքի ու մահվան» հարցերով վերջինիս դիմելու և ամենամյա պաշտոններ զբաղեցնելու:³ Ընկերային աստիճանակարգի ստորին հարթակն զբաղեցնում էին պլեբեյները, որք զրկված էին այս իրավունքներից: Կարծիք կա, որ նրանք հետագայում էին ներգաղթել Քաղաք, ուստի առնչություն չունեին նրա ավանդական տոհմիկ կառույցի հետ:

Հետագոտողները (հետևելով Պոլիբիոսին) հստակ զուգահեռներ են տեսնում հին Սպարտայի և Հռոմի հանրակարգերի միջև. երկուսն էլ ծայրահեղ աստիճանակարգային էին [Polyb., VI, 10, 12]: Սակայն, ի տարբերություն Սպարտայի, Հռոմն ուժ գտավ հաղթահարելու իր կաստայականությունը: Դա տեղի ունեցավ ի հետևանս ավելի քան երկուհարյուրամյա ներքին հակասությունների և բախումների (Ք. ա. 490–286 թթ.): Դրանք հայտնի են *Դասերի պայքար* վերտառությամբ, հընթացս որի պլեբեյներն աստիճանաբար իրենց իրավունքներն ընդլայնեցին և հավասարեցրին պատրիկների իրավունքներին, և կազմավորվեց միացյալ *հռոմեական ազգը* (populus Romanus):⁴ Հայսմ հռոմեական գիտակցության և գործառույթի մեջ ներբերվեց *փոխադիշումը*՝ իբրև հանրային կյանքի կարգաբերման կարևորագույն գործիք:

Այս ընթացքին արձանագրվեցին էական կերպափոխություններ նաև հռոմեական իրավունքի ու սահմանադրության մեջ:⁵ Ասվածը նախ և առաջ վերաբերում է, այսպես

³ Վաղ Հանրապետության իրավաբաղաբական կառույցի և, ի մասնավորի, քաղաքացիական իրավունքի ընդհանրական գծերի մասին տես **Abbott**, 1901, 245–265:

⁴ Այս երկարատև պայքարի շրջափուլերի և հիմնարար արդյունքների մասին նորագույն ուսումնասիրություններից տես **Raaflaub**, 2005, 185–197, 214–223; **Richard**, 2005, 107–127:

⁵ Այս և այլ տեղերում մենք օգտագործում ենք *սահմանադրություն* եզրույթը՝ հետևելով արդի գիտական ավանդույթին: Հարկավ, հռոմեացիները դեռ չունեին համաբերված ու գրավոր ամրագրված միասնական տեքստ՝ հանգույն ժամանակակից սահմանադրություններին, սակայն նրանց բազում և բազմիմաստ օրենքներում

ասած, *լքում-հեռացումներին* (secessiones plebis). իրավագուրկ պլեբեյները լքում էին Քաղաքը և հեռանում հարակից բլուրները: Աստ նրանք հրավիրում էին իրենց Աշխարհաժողովը (Comitia plebis tributa) և ընդունում օրենքներ ի վերաբերումն իրենց կյանքի: Ընտրում էին պաշտոնյաներ՝ տասը *ժողովրդական գրիբուն* (tribunes plebis)՝ օժտելով նրանց անձեռնմխելիությամբ: Նան՝ վետոյի իրավունքով, որով նրանք ի գորու էին կանգնեցնելու պլեբեյներին առնչվող պատրիկների ցանկացած որոշում:⁶ *Դասերի պայքարի* ավարտին այս երկու հաստատություններն օրինականացվեցին և դարձան հռոմեական պետական կառույցի անբաժան մասը: Եթե հավատանք Սալլուստիուսին, վաղ հռոմեական Հանրապետությունը շարունակում էր վայելել իդեալական արքաների ցանած սերմերի պտուղները: Դրանցից կարևորագույնն ընկերային համաձայնությունն էր (concordia):⁷ Հարկավ, այն արդեն նոր բովանդակություն ուներ, և դրա երաշխավորը եռմիասնական Հանրապետությունն էր, որ միավորում էր միապետության, ազնվապետության և ժողովրդավարության հիմնատարերը: Polyb., VI, 11–14:

Արդ, վերադառնանք մեր հիմնահարցին. ի՞նչ հանգամանքների ներքո Հռոմն ընտրեց փոխզիջման ուղին: Հետազոտողները հակված են պատասխանը փնտրելու ուժերի փոխհարաբերության այն համատեքստում, որում ընթանում էր հռոմեական պատմության վաղ շրջափուլը: Քաղաք-պետությունը թույլ ու անպաշտպան կանգնած էր ընդդեմ Լատինական գորեղ ռազմակրոնական միության:

միանգամայն ակներև էին «համակեցական ընդհանրական խաղի» այն կանոնները, որք սովորաբար ներկայացնում են նման փաստաթղթերը: Lintott, 2002, 27–40; Straumann, 2011, 284–290:

⁶ Փաստորեն, պլեբեյներն ստեղծում էին պաշտոնական Հռոմին զուգահեռ պետություն միևնույն տարածքի վրա: Տե՛ս Cornell, 1995, 258–264:

⁷ Կոնկորդիան միաժամանակ նաև աստվածուհի էր, որ մարմնավորում էր համաչափությունը, խաղաղությունը և առատությունը: Նրա տաճարը (Aedes Concordiae) կառուցվել էր Փորոնի արևմտյան հատվածում Ք. ա. 367 թվականին, երբ առաջին նշանակալից քայլը կատարվեց պատրիկների և պլեբեյների համաձայնության ճանապարհին: Տե՛ս Rose, 1992, 277.

Գումարած էտրուսկները, սաբելները, գալլերը և այլք: Եվ իրենց անվտանգային հարցերը լուծելիս հռոմեացիները միշտ չէ, որ հաջողակ էին:⁸ Ուրեմն՝ սպարտացիների համեմատությամբ նրանք արմատապես այլ վիճակում էին և ստիպված էին ավելի մեծ ուշադրությամբ վերաբերել իրենց ներհանրության համաձայնության խնդրին: Նաև՝ մշակույթին, նաև՝ տեխնոլոգիաներին: Մալլուստիուսի վկայությամբ՝ նրանք սովորեցին սովորել իրենց հարևաններից և (անգամ) թշնամիներից: Sall., Cat., LI, 37–38; հմմտ. Polyb., VI, 25, 11: Մինչդեռ սպարտացիները շարունակեցին իրենց պատմական ուղին ինքնաբավության պարագծում:

Ամփոփենք ասվածը. հռոմեական պատմագիրները Բ. ա. 3–րդ դարը և 2–րդի առաջին կեսը ներկայացնում էին իբրև Հանրապետության ծաղկման շրջան. ավարտվել էր *Դասերի պայքարը*, հաստատվել էր հանրախմբերի նոր համաձայնություն, եռամիասնական պետական կառույցը հաստատ էր ու կայուն: Կյանքի բոլոր հարթակներում տիրում էին չափավորություն և օրինականություն

Անկախ իրենց տարբերություններից՝ քաղաքացիները գտնվում էին փոխլրացման ընկերային հարաբերությունների մեջ: Հագնում էին վուշի կոպիտ գործվածքից ներքնահագուստ (tunica) և արտահագուստ (toga), անմշակ հաստ կաշվից (կամ փայտից) սանդալներ: Մակավապետ էին. ուտում էին գարի, վարսակ, ցորեն, ոսպ, սիսեռ, ընդեղեն, իսկ հազվադեպ նաև՝ միս: Խմում էին թթու կաթ, քացախահամ գինի: Հարուստ–ազդեցիկների և հասարակ–խոնարհների կենցաղը քիչ էր տարբերվում: Տարբերությունն առաջին հերթին քաջության, արդարադատության և առաքինության մեջ էր: Եվ աշխույժ էր ընկերային շարժը. մարդիկ ի գորու էին բարձրանալու համակեցական ավելի բարձր հարթակ և զբաղեցնելու պաշտոններ՝ շնորհիվ իրենց անձնական հատկանիշների ու հեղինակության:⁹

⁸ Այս երկարուձիգ պատմության մասին տե՛ս **Mommsen**. 1894, 464–482:

⁹ Տե՛ս **Mommsen**, 1894, 393–412; հմմտ. **Matz**, 2002, 23–35: Որոշ արդի հետազոտողներ այս հատկանիշը տարածում են անգամ ուշ Հանրապետության նկատմամբ՝ բանաձևելով դա իբրև meritocrazia

Հարկավ, սա իդեալական պատկերն էր: Իրականում հռոմեական հանրությունը բավական ներունակ էին տոհմիկ տարաստությունները և արյունակցական կապերը: Հանդերձ այդու, ամենուրեք տիրում էր քաղաքացիական համաձայնության ոգին, և հանրությը գերծ էր ակնհայտ անձնակենտրոն խթաններից: Ասվածի լավագույն դրսևորումը հռոմեական բանակն էր, որն ամենօրյա ծանր մարզումներով հասնում էր վարժանքի բարձր մակարդակի: Իր անվանումն իսկ վկայում էր այս մասին՝ *exercitum*, որ ծագում էր «վարժանք» գոյականից: Ռազմակարգում ամեն զինվոր գիտեր իր տեղն ու անելիքը, անվերապահ ենթարկվում էր հրամանատարին: Մինչդեռ մարտի ժամին ազատ էր բանեցնելու քաջության տարատեսակ հնարքներ: Հավելենք՝ բանակի ունիվերսալ միավորը լեգիոնն էր, որն իր հերթին ենթաբաժանվում էր ավելի մանր միավորումների՝ կոհորտ, կենտուրիա, այլա: Հանրապետական դարաշրջանի լեգիոնը բաղկացած էր 4.200 հետևակ և 300 հեծյալ զինվորից:¹⁰ Հընթացս ժամանակի հանրային և ռազմական այս կառույցները տվեցին իրենց արդյունքները. Հռոմը գերակայության հասավ մոտակա և հեռավոր հարևանների նկատմամբ և իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Իտալիայի նկատմամբ (490–274 թթ.)՝ Ռուբիկոն գետից մինչև Սիկիլիա: Սակայն չձևավորեց միասնական–մոնոլիտ պետություն, այլ համադաշնություն՝ բաղկացած գրավյալներից, դաշնակիցներից ու բարեկամներից: Պաշտոնական քաղաքական միտքն իրավիճակը սահմանում էր «բաժանիր և տիրիր» բանաձևով: Մինչ-

– *իշխանությունը ըստ վաստակի*: Տե՛ս **Hölkeskamp**, 2004, 264–266: Կարծում ենք՝ ասվածը շիտակ է միայն վաղ և (մասամբ) միջին Հանրապետությունների վերաբերմամբ: Կարծում ենք նաև՝ հենց այդ ժամանակից էլ սկսել է շրջանառել Հռոմի ամենատարողունակ սահմանումը՝ *Ծերակույտը և հռոմեական սզգը (սխախիս)* – *Senatus populusque Romanus*: Տե՛ս **Lintott**, 2002, 86–89.

¹⁰ Այս մասին տե՛ս **Stout**, 1921, 424–429: Հանապազ կրկությունների հոգեբանությունը վերաբերում էր հռոմեական ընկերային կյանքի բոլոր հարթակներին. այն ներկայացվում էր իբրև նախնյաց օրինակներ կամ քարքեր (*exempla et moria majorum*): **Hölkeskamp**, 2004, 176–190:

դեռ քարոզչությունը փորձում էր համոզել ենթականերին, թե իրենք հարաբերություններ են հաստատել «ավելի շատ տալով, քան ընդունելով»: Sall., Cat., VI, 5:¹¹

Իտալիայից հետո հռոմեացիներն իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի Միջերկրածովքի հորիզոններ: Եվ նրանք հույժ նպատակամետ էին ու հետևողական: Նախ՝ երկու պատերազմով (264–241, 218–201 թթ.) ընկճեցին Կարթագենը, որին առավել վտանգավոր ախոյան էին նկատում: Ապա պատմական ասպարեզից հեռացրին Մակեդոնիան (198–167 թթ.) և «ազատագրեցին» Հունաստանը: Ապա հաղթանակ տոնեցին Սելևկյան տերության նկատմամբ (189–187 թթ.): Այս ընթացքին վերահսկողություն հաստատեցին Եգիպտոսի նկատմամբ: Վերջակետը դրվեց Ք. ա. 146 թվականին, երբ Հռոմը հեռացրեց իր ճանապարհի «մանր խոչընդոտները»՝ Կորնթոսը, Հռոդոսը և (արդեն թուլացած ու հուսահատության գիրկն ընկած) Կարթագենը:

Դժվար չէ նկատել, որ տպավորիչ էր ծավալումի հատկապես վերջին շրջափուլը: Հենց դա էլ նկատի ունի Պոլիբիոսը՝ հատկազօծելով, որ Հռոմը տերության է վերածվել մարդկանց ընդամենը մեկ սերնդի ընթացքում: Եվ այս մարդակերպությանը հավելում է նաև մի երանգ՝ ընդգծելով, որ Հռոմը դարձավ Միջերկրածովքի արդեն անկենդան մարմնի կենսատու հոգին. «[...] այս ժամանակից ի վեր պատմությունը վերածվում է կապակցված ամբողջության, զի Իտալիայի և Լիբիայի անցքերը լծորդվում են Ասիայի և Հունաստանի անցքերին: Եվ ամենայն ինչ միտվում է առ միասնություն»: Polyb., I, 3, 15: Հարկավ, կրկին քարոզչություն է, որը, ինչպես հայտնի է, մշակվել էր ականավոր պետական գործիչ Պուրբլիոս Կորնելիոս Սկիպիոն Էմիլիանոսի մտավորական խմբակում:¹² Դրա անդամներ-

¹¹ Հռոմեական համադաշնության ձևավորման և իրավաբաղա-
բական կառույցի մասին տես **Beloch**, 1880, 177–194:

¹² Ք. ա. 150–130–ականների Հռոմի ամենաազդեցիկ ռազմական և քաղաքական գործիչն էր: Թեպետ որդեգրված էր, բայց իրեն համարում էր Սկիպիոն Ափրիկացու և նրա քաղաքական գծի հավատարիմ հետևորդը: Կործանել և հողին էր հավասարեցրել Կարթագենը, իսպանական Նումանտիան: Ներքին քաղաքականության

րը հակված էին ծավալումի դարաշրջանը լուսաբանելու ըստ Արիստոտելի քաղաքական տեսության: Այս հարցում նույնպես կարևոր էր Պոլիբիոսի ազդեցությունը:¹³

Տվյալ մոտեցման արդյունքները պահպանվել են հեղինակի «Համընդհանուր պատմության» էջերում: Համաձայն դրա՝ Միջերկրածովքի պետությունների մեծ մասը (Մակեդոնիա, Սելևկյան տերություն, Եգիպտոս, Պերգամոն) *պարզ պեղական ձևեր* էին (πολτεῖα ὀρθαί), որք, անցնելով ծագումի, զարգացումի և ծաղկումի շրջափուլերով, արդ գտնվում էին անկման վիճակում: Բացառություն էր Կարթագենը, որը հանգույն Հռոմի, ուներ բարդ կամ *խառն պեղական կառույց* (πολτεία μικτά): Այսինքն՝ համադրում էր միապետության, ազնվապետության և ժողովրդավարության հիմնաստարրերը: Polyb., VI, 12–14:¹⁴ Այսօրինակ համակեցական միավորները, հարկավ, կայուն էին անկումի և քայքայումի նկատմամբ, բայց ոչ լիովին գերծ դրանցից: Գործընթացն ավելի է դանդաղում: Հետևելով Արիստոտելին՝ Պոլիբիոսը համոզված էր, որ ծագումի շրջանում գերակայում է մենիշխանության հիմնաստարրը, ծաղկումի շրջանում՝ ազնվապետության, իսկ անկումի՝ ժողովրդավարության: Հռոմի հետ հակամարտության պահին Կարթագենն արդեն անցել էր առաջին երկու շրջափուլերը

մեջ լուսավորյալ պահպանողականության ջատագով էր: Դեմ էր Գրաբուսների «ամբոխավարությանը»: Astin, 1992, 963; Scullard, 1982, 60–64:

¹³ Պոլիբիոս՝ հույն պատմագիր և իմաստասեր (200–118 թթ.): Ստացել էր ժամանակի փայլուն կրթությունը, ապա հոր հետևողությամբ ծառայության անցել Աքայական միությունում: Վերջինիս՝ Հռոմից կրած պարտությունից հետո (168 թ.), ի թիվս հազար պատանդների, բերվել էր Իտալիա: Աստ հանդիպել էր տակավին պատանի Սկիպիոն Էմիլիանուսին և դարձել նրա խորհրդատուն: Միասին այցելել էին Ափրիկա, Իսպանիա, Գալլիա: Եղել էր Հռոդոսում, Եգիպտոսում և այլուր: Էմիլիանուսի պահանջով շարագրել է իր «Համընդհանուր պատմությունը»՝ ըստ հռոմեական դիտանկյան: Հանդերձ այդու՝ համոզված էր. «Ճշմարտությունը պատմության համար նույնն է, ինչ այքի լույսը՝ կենդանի էակի»: Polyb., I, 14, 6:

¹⁴ Պոլիբիոսի պետական–քաղաքական ձևերի այս *քնական շրջապրոյգի* տեսության մասին տե՛ս Podes, 1991, 577–583; Степанян, 2014, 217–221; Mouritsen, 2017, 7–13:

և գտնվում էր ժողովրդավարական անկումի վիճակում: Դրան հակառակ՝ Հռոմը գտնվում էր երկրորդ՝ ծաղկումի ազնվապետական շրջափուլում: Համաձայն Պոլիբիոսի՝ հենց դա էլ ապահովեց նրա ծանր, բայց համոզիչ հաղթանակը: Polyb., VI, 51, 6:¹⁵

Հեղինակի պատմասիրական համակարգը հուշում է, որ վաղ թե ուշ նույն ճակատագիրն սպասում էր նաև Հռոմին: Սակայն նա որոշել է չձանրանալ այս խնդրի վրա:¹⁶ Նրա համար Հանրապետությունը *քնակեցված աշխարհի Բահաբն* էր (τόχη τῆς οἰκουμένης), զի Ծերակույտի իմաստությամբ կապված էր հանուր տիեզերական Բանականին (λόγος):¹⁷ Սակայն տակավին Էմիլիանուսի և Պոլիբիոսի աչքի առաջ ընթանում էին իրադարձություններ, որք չէին տեղավորվում այս տեսլականի ծիրում:¹⁸ Մնում է հիշել հին ճշմարտությունը. պատմությունն անաչառ է, նրան հնարավոր է շրջանցել սոսկ կողմնակալ գրույթների մեջ, բայց ոչ իրական կյանքում:

բ. Ճգնաժամ

Ասվածն առնչվում էր Հանրապետության մյուս երեսին: Խնդիրն այն է, որ ծավալումն ու տերության կազմավորումը եկան խարխալելու հանրապետական կյանքի

¹⁵ Այս անկման և նրա ընկերային ու տնտեսական, հոգեբանական և բարոյական դրսևորումների մասին տե՛ս **Lintott**, 1972, 626–638; **Lintott**, 1992, 36–39; **Scullard**, 1982, 11–18.

¹⁶ Եթե ավելի ճշգրիտ լինենք, պետք է արձանագրենք, որ իր գրույթում Պոլիբիոսն անգամ խոստանում է անդրադառնալ Հռոմի անկմանը հատուկ աշխատությամբ: Polyb., III, 4, 12–13: Սակայն դա չի իրագործել: Տե՛ս **Walbank**, 1965, 1–4: Հավանաբար խուսափել է Քաղաքում տիրող «ասասնձ հայրենասիրությունից»:

¹⁷ Խորքային առումով Ծերակույտը ներկայացնում էր հռոմեացիների ընդհանրական բնականությունը՝ ունակ նրանց (և Հանրապետությունը) կապելու տիեզերական Բանականին: Տե՛ս մեկնություն 2:

¹⁸ Հապացույց բերվում էր մի հին ավանդագրույց, թե, նայելով իր իսկ ավերած Կարթագենին, Սկիպիոն Էմիլիանուսը արցունք էր թափում: Երբ Պոլիբիոսը հարցրել է պատճառը, պատասխանել է՝ տրտմում է իր երկրի համար: App., Punic, 132; հմմտ. Polyb., XXXIX, 22, 3:

ավանդական իդիլիան: Հռոմեացիները չդիմացան հաղթության փորձությանը. Քաղաք սկսեցին ներհոսել մեծաքանակ ոսկի, արծաթ, ստրուկներ: Եվ դրանք հասանելի դարձան հիմնականում ընտրախավի ներկայացուցիչներին: Ի շարս նրանց շուտով սկսեց առանձնանալ, այսպես կոչված, *զորեղ փոքրամասնությունը* (*pauci*)՝ շուրջ մեկ տասնյակ ընտանիք, որք իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել նորագյուտ հարստության առյուծի բաժինը՝ օգտագործելով իրենց հանրային ազդեցությունը և պետական ու քրմական բարձր պաշտոնները: Եվ իրենց կամքն էին թելադրում թե՛ ծերակուտականներին (*patres*), թե՛ ձեռներեցներին (*eques*), թե՛ հասարակներին (*plebs*): Հռոմն ասես վերադառնում էր կաստայական աստիճանակարգության մակարդակի: Սալյուստիուսի խոսքերով՝ փոքրամասնության ներկայացուցիչներն. «Ուտելիքի և հաճույքների աղագավ ծովերն ու ցամաքներն էին քրքրում, քնում էին առանց դրա պահանջի, ո՛չ քաղց ու ծարավ, ո՛չ էլ ցուրտ ու թալկություն չէին զգում. ամեն բան կանխորոշված էր ըստ շվայտության մղումի»»: *Sall., Cat., XIII, 3*: Մինչդեռ հասարակները, որոնց արյամբ ու եռանդով ստեղծվել էր տերությունը, ընդհակառակը, տնանկացան և վերածվեցին ամբոխի. «[...] Հռոմի քաղաքային զանգվածը հասել էր ծայրահեղ վիճակի՝ բազում պատճառներով: Նախ և առաջ այն, որ ամենուրեք գերակայում էին հանցավոր ու լկտի անձինք: Հետո՝ նրանք, որք մուտք գործարքների հետևանքով զրկվել էին հայրենի ժառանգությունից, ի վերջո նրանք, որոնց անպատվությունն ու չարագործությունը քշել էին տնից-տեղից: Մրանք եկել-լցվել էին Հռոմ՝ ասես կեղտաջրի փոսի մեջ»: *Sall., Cat., XXXVII, 4-6*:¹⁹

¹⁹ Թերևս սա ավելի բարդ գործընթացի փոքր-ինչ պարզեցված պատկերն է: Հետազոտողները հատկանշում են նաև մանր ու միջին հողատերերի սնանկացման այլ պատճառներ: Ի մասնավորի այն, որ սկսյալ Ք. ա. 181 թվականից՝ Հանրապետությունը հրաժարվել էր Իտալիայում նոր գաղութների հիմնումից՝ ձգտելով չխթանել հակահռոմեական տրամադրություններ: Եվ հետո՝ անդրծովյան ռազմարշավները տևում էին տարիներ, և զինվորները, հիբավի, հնարավորություն չունեին զբաղվելու իրենց տնտեսությամբ: *Sten Rosenstein, 2004, 26-31; De Ligt, 2012, 293-297*:

Անկումը համակարգային էր՝ պարառելով հռոմեական համակեցության բոլոր հարթակները. այս բանաձևումը կրկին պատկանում է Սալլուստիուսին, որն արդեն ապրում էր Պոլիբիոսի գուշակած ժողովրդավարության գերակայության դարաշրջանում: Եվ նրա գրույթի հիմնաթեման հենց այս ցավալի տեղաշարժն է՝ թանձրացյալ «Կատիլինայի պատերազմը» երկասիրության էջերում:

Սալլուստիուսից ավելի քան կես դար առաջ Հռոմում ի հայտ էին եկել մարդիկ, որք գործում էին Էմիլիանուսի խմբակին զուգահեռ: Ի տարբերություն դրա ներկայացուցիչների՝ լուրջ տագնապած էին ճգնաժամի նախանշաններից: Նրանք էլ ստեղծեցին իրենց մտավորական խմբակը՝ Ապպիոս Կլավդիոսի գլխավորությամբ, և գտնում էին, որ ծառացած հիմնախնդրի լուծումը պետք է փնտրել անցյալում: Բայց ոչ իդեալականացված ու անշարժ, այլ հակասական ու դրամատիկ տեղաշարժերով աղեցուն *Դասերի պայքարի* դարաշրջանում, երբ հույժ ներունակ էին հասարակները և նրանց առաջնորդները՝ արտակարգ լիազորություններով օժտված ժողովրդական տրիբունները:²⁰ Դարեր անց բանաձևելով այս թևի ներկայացուցիչների գործը՝ Պլուտարքոսը նշում էր. «Նրանք առաջ էին քայլում՝ հայելով հետ»:

Ք. ա. 130–120–ականներին այս հետհայաց ծրագրի իրագործման առաջամարտիկ դարձան Գրաքոս եղբայրները. նախ՝ Տիբերիուսը, ապա՝ Գայուսը: Ծագում էին Հռոմի ամենափառապանծ երկու տոհմից: Մայրական կողմից՝ Հաննիբալին ու Անտիոքոս Գ–ին հաղթող Սկիպիոն Ափրիկացուց: Սակայն նրանք ոչ միայն կրկնում էին անցյալը, այլ նաև առաջարկում ծրագրեր ի լուծումն նոր ծագած մարտահրավերների: Այս առումով առավել ներգործուն էր կրտսեր եղբայրը՝ Գայուսը:

Երկուսն էլ նախընտրում էին ժողովրդական տրիբունի պաշտոնը և գործում համախումբ մյուս ինը պաշտոնակից-

²⁰ **Badian**, 1992, 247: Իրականում ժողովրդական տրիբունների իշխանության վերահաստատման փորձն սկսվել էր փոքր-ինչ վաղ՝ Ք. ա. 151 և ապա 138 թվականներին. վերջիններս անգամ ձեռքակալել էին գործող կոնսուլներին՝ պաշտոնեական դիրքի չարաշահման մեղադրանքով: Տես **Taylor**, 1962, 19–20:

ների հետ: Իրենց օրինագծերն անցկացնում էին Աշխարհաժողովով՝ շրջանցելով Ծերակույտը և անդ գերակայող գորեղ փոքրամասնությանը: Եվ օրինադրեցին հող տրամադրել տնանկ քաղաքացիներին՝ հիշեցնելով, որ, համաձայն Հանրապետության սահմանադրության, այն պատկանում է հռոմեական ողջ հանրության (ager publicus), և յուրաքանչյուր քաղաքացու իրավունքն ու պարտականությունն է տնօրինել և խնամքով մշակել իր հողաբաժինը (jus occupationis):

Հուտով էին, որ նման ճանապարհով կկարողանան վերականգնել միջին ունեցվածքի հռոմեացուն՝ պետության կայունության երաշխավորին: Եվ շատ տնանկներ հող ու դրամական օժանդակություն ստացան ու լքեցին Հռոմը: Բայց շատերն էլ հրաժարվեցին այս հեռանկարից՝ նախընտրելով ապրել Քաղաքում մակաբույծ կյանքով՝ «հացի ու կրկեսային խաղերի» ակնկալիքով:²¹

Ինչպես նշեցինք, Գայուսը հեռուն գնաց՝ առաջարկելով, ա. հաղթահարել Աշխարհաժողովի ունեցվածքային-աստիճանակարգային կառույցը, խառնել ընտրադասերը և դրանց նոր կազմը վերահաստատել գաղտնի քվեարկությամբ, բ. ավանդական աշխարհագրի փոխարեն ստեղծել արհեստավարժ բանակ, գ. հռոմեական գաղութներ հիմնել անդրծովյան տիրույթներում, դ. իտալիկների իրավունքները համահավասարեցնել՝ տալով նրանց հռոմեական քաղաքացիություն: Բացի սրանցից, առաջարկում էին «ընթացիկ բարեփոխություններ»․ ամբոխին տալ էժան հաց, իսկ գործարարներին՝ «խառն դատարաններ»:²² Ծերակուտական վերնախավն սկսեց քարոզարշավ՝ մեղադրելով եղբայրներին միապետական նկրտումների մեջ:

²¹ Հետազոտողներից ոմանք այն կարծիքին են, թե Տիբերիուսի հողային բարեփոխությունը վերաբերում էր ոչ միայն հռոմեական քաղաքացիներին, այլ նաև իտալիկներին: Տե՛ս **Richardson**, 1980, 1-6: Հուսկ նրանք կապ են տեսնում Գայուսի այն օրինագծի հետ, որը նպատակ էր դրել վերջիններիս տալ քաղաքացիություն: **Stockton**, 1979, 42-46:

²² Գայուս Գրաբուսի գործունեության վերոհիշյալ դիտանկյունների մասին տե՛ս մանրամասն **Sherwin-White**, 1973, 217-218; **Stockton**, 1979, 122-129, 131-137, 156-459; **Schullard**, 1982, 20-24, 27-30:

Եվ կազմակերպեցին նախ՝ Տիրերիոսի (133 թ.), իսկ ապա՝ Գայոսի սպանությունը (121 թ.): Մալլուստիոսը խուսափում է Գրաբուսներին անդրադառնալ մանրամասնորեն՝ հավանաբար խորշելով նրանց և Կատիլինայի շարժման հնարավոր աղերսներից:

Գրաբուսները հեռացան, սակայն պատմությունը շատ առումներով սկսեց ընթանալ նրանց նախանշած ուղիով: Այսինքն՝ Հանրապետության կյանքում սկսեց թափ առնել տարերային կամ կանխագծված վերանորոգչական ճիգը, որը կորցրել էր ներունակությունը *Դասերի պայքարից* ի վեր: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այն ուներ թե՛ կառուցիկ, թե՛ քայքայիչ ներուժ: Ամեն բան կախված էր իրագործողների նպատակներից և անձնական հատկանիշներից:

Նախ՝ զորավար Գայոս Մարիոսն արմատապես վերակառուցեց հռոմեական բանակը՝ դարձնելով արհեստավարժ (106–101 թթ.): Հենց այդժամ էլ պարզ դարձավ, որ այն կարող է դառնալ ինքնակա՝ ենթարկվելով նախ և առաջ իր հրամանատարի կամքին ու շահերին: Չորեղները հասկանում էին, որ շուտով Հանրապետության ներքին կյանքում կարևորվելու է մի նոր խաղացող՝ հաղթանակած բանակի զորավարը: Սակայն նրանք գնացին այս քայլին, զի Ք. ա. 2-րդ դարի վերջին տասնամյակին պետությունը հայտնվել էր աննախադեպ վտանգի առջև՝ հզոր թշնամիներ (Յուգուրտա, գերմանական վայրի ցեղեր), որոնցից աշխարհագրային բանակը կրում էր պարտություն պարտության հետևից: Գնացին նաև այլ զիջման՝ թույլ տալով, որ Մարիոսը (հակառակ հռոմեական սահմանադրության) վեց անգամ անընդմեջ ընտրվի կոնսուլ: Կատարվեց նաև երրորդ զիջումը՝ ընտրեցին մեկին, ով *նոր մարդ* էր (homo novus)՝ ծագումով Իտալիայի տեղական ընտրախավից: Ընտրախավ, որի նկատմամբ Հռոմում առկա էր «բարյացկամ անվստահություն»:²³

Արդեն Ք. ա. 1-ին դարի սկզբներին ընտրախավի և ամբոխացող հասարակների միջև նոր թափ առնող հա-

²³ Badian, 1992, 648:

կասության պայմաններում քաղաքական կյանքի առաջին հարթակ դուրս եկան ժողովրդական տրիբունները: Դրանք սովորաբար ընտրախավի կրտսեր ներկայացուցիչներն էին՝ կրթված ու ճարտասանական աներկբա ունակություններով: Ունեին պահվածքի երկու ներհակ դիմակ. մի կողմից՝ հանդես էին գալիս ի լուծումն հանրային հուզող կարևոր հիմնախնդիրների, մյուս կողմից՝ հետապնդում էին եսակենտրոն նպատակներ՝ ազդեցություն, պաշտոն, հարստություն:²⁴

Առաջինը Լուկիոս Ապպոլեոս Սատուրնինոսն էր, որի թիրախը անդրծովյան գաղութների հիմնումն էր, ուր տնանկ քաղաքացիները և բանակի վետերանները կատանային հողակտոր, ունեցվածք, ինքնավարություն և ապահով կյանքի հեռանկար: Այս հանդես եկավ Մարկոս Լիվիոս Դրուսոս Կրտսերը, որն իտալիկներին հռոմեական քաղաքացու իրավունքներով օժտելու պայքարի շահատակն էր: Սպանվեց ծայտյալ հակառակորդների ձեռամբ, և իտալիկները դիմեցին զենքի: Սկիզբ առավ, այսպես կոչված, *Դաշնակցային պատերազմը* (91–87 թթ.): Այնքան զորեղ էին իտալիկները, որ Հանրապետության հայրերը հասկացան՝ պատերազմը ռազմական ելք չունի: Ուստի խոստացան ի կատար ածել իտալիկների պահանջը, եթե նրանք զենքը վայր դնեն: Հայսմ ավարտվեց այս «տարօրինակ պատերազմը», երբ հաղթողները կատարեցին պարտվածների պայմանները: Իտալիկներն ստացան քաղաքացիություն, և Հռոմն սկսեց Միջերկրածովքը կառավարել ողջ Իտալիայի նյութական ու մարդկային պաշարով:²⁵ Ականավոր ժողովրդական տրիբուններից երրորդը Պուր-

²⁴ Հարցերի այս շրջանակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Hildinger**, 2002, 117–123; **Garland, Dillon**, 2010, 9–28; **Flower**, 2009, 69–71, 84–85; **Potter**, 2014, 66–74:

²⁵ Սովորաբար այս հիմնախնդիրը դիտարկվում է իտալիկներին հռոմեական քաղաքացիություն տալու շրջանակներում միայն, մինչդեռ այն ուներ նաև այլ կարևոր դիտանկյուններ: Ի մասնավորի՝ խոսքն այն մասին է, որ իտալիկներին տրվում էր նաև հողի (*jus occupationis*) և (նահանգներում) գործարքներ կնքելու և իրագործելու իրավունք (*jus commercium*): Տե՛ս **Badian**, 1958, 152–153; **Salmon**, 1962, 112–114; **Brunt**, 1965, 101–106:

լիուս Սուլպիկիուս Ռուփուսն էր: Պայքարում էր, որպեսզի նոր քաղաքացիները հավասարապես բաշխվեն ըստ բուրյր ընտրադասերի (tribes) և հնարավորություն ունենան ներագդելու Աշխարհաժողովի տրամադրությունների վրա: Եվ ոչ բաշխված ըստ մի քանի հավելյալ ընտրադասի և զրկված այդ հնարավորությունից: Հավելենք, որ ամբոխը և նրա առաջնորդները հակամարտության մեջ էին ոչ միայն *զորեղ փոքրամասնության*, այլև քաղաքական ասպարեզ իջած հաղթական զորավարների հետ: Սուլպիկիուս Ռուփուսն ընկավ զորավար Սուլլայի ձեռքից:²⁶

Հաղթանակած զորավարի կերպարը նոր չէր: Հետագոտողներն առանձնացնում են Սկիպիոն Ափրիկացուն, որը, հաղթանակ տոնելով Հաննիբալի նկատմամբ (201 թ.), առաջիկա տասնհինգ տարիներին (մինչ ի մահ՝ 185 թ.) տոն էր տալիս ներքին կյանքին: Արտաքու պահպանվում էին Հանրապետության սահմանադրության ոգին ու տառը, սակայն բոլոր կարևոր պաշտոններին ընտրվում էին զորավարի մտերիմները և անցկացնում նրա քաղաքական գիծը՝ միտված արդիականացնելու Հռոմը ըստ տերության առջև ծառայած մարտահրավերների՝ կառավարման համակարգ, բանակ, տնտեսություն, գաղափարախոսություն:²⁷ Տասնամյակներ անց նույն հիմնախնդրին մոտեցավ և Մարիուսը, թեպետ նրա ընդգրկումն ավելի համեստ էր և առնչվում

²⁶ Կրկենք մեկ անգամ էլ՝ սա արդեն Պոլիբիոսի «գուշակած ժամանակաշրջանն» էր՝ հռոմեական խառը պետական-քաղաքական համակարգի այն շրջափուլը, երբ սկսում է գերակայել նրա ժողովրդավարական (ամբոխավարական) բաղադրիչը: Հետագոտողներն այն երբեմն սահմանում են իբրև հեղափոխությունների դարաշրջան: Տե՛ս **Mommsen**, 1866, 89–97; **Abbott**, 1901, 101–103: Հիշյալ տեղաշարժերի վերաբերյալ Հռոմում շրջանառում էին ներհակ ըմբռնումներ՝ պարսավից ու ժխտումից մինչև համակրանք ու օրինականացում՝ Կիկերոն, Սալլուստիուս, Վարրոն, Տիտուս Լիվիուս: Տե՛ս **Wiseman**, 2010, 25–41:

²⁷ Սկիպիոն Ափրիկացու գերակայության և նրա դեմ ծերակուտական համախմբման վերաբերյալ ձևավորվել էր քարոզչական կլիշե՝ ներհակ երկու բևեռներով: Առաջինը մարմնավորում էր զորավարը իր հելլենիստական նկրտումներով, երկրորդը՝ Կատոն Ավագը, մաքրակենցաղ-պահպանողական: Տե՛ս **McDonald**, 1938, 160–164; **Syme**, 2016, 18–20:

էր միայն բանակին: Սակայն Ափրիկացու նման նա ևս հավատարմություն էր ցուցանում Հանրապետության նկատմամբ և ձգտում ի գործ դնել իր իշխանական նկրտումները՝ խուսանավելով ամբոխի և զորեղների միջև: Հույժ ճկուն էր՝ անզամ անսկզբունքայնության աստիճան, զի նրանում անձնակենտրոնությունը գերակա խթան էր դարձել: Դա էլ պայմանավորեց նրա պարտությունն ու մահը:²⁸

Այլ ուղի ընտրեց Կորնելիոս Սուլլան: Առաջին Միիրդատյան պատերազմում (88–85 թթ.) հաղթանակ տոնելով՝ նա վերադարձավ Իտալիա, սակայն չցրեց բանակը և չներկայացավ Հռոմ՝ Աշխարհաժողովին և Ծերակույտին հաշվետվություն տալու և սպասելու հնարավոր շքահանդեսին (triumphus): Այլ տարավ բանակը Քաղաքի դեմ, որի դարպասների մոտ ճակատամարտ տեղի ունեցավ նրա և ավանդական հանրապետականների միջև (82 թ.): Երկու կողմից ընկան շուրջ 40 000 զինվոր: Միայն վերջին շնչով Սուլլան պոկեց հաղթանակը: Եվ տեղի ունեցավ այն, ինչ սպասելի էր. հլու զորավարի կամքին՝ բանակը գրավեց իր իսկ մայրաքաղաքը: Եվ զորավարը հաստատեց ռազմական միահեծանություն (dictatura)՝ պայքարի սլաքն ուղղելով թե՛ զորեղների, թե՛ ամբոխի առաջնորդների դեմ: Մինչդեռ հանգույն վերջիններիս՝ նա էլ խոսում էր *հին ու բարի Հանրապետության* անունից:²⁹ Եվ դա նրան հետ չէր պահում ծայրահեղ գործողություններից. «Բայց երբ Լուկիոս Սուլլան գենքի ուժով տիրեց պետությունը, նախնական լավ վիճակից բերեց–հասցրեց վատ արդյունքի: Հաղթողներն սկսեցին փախցնել–քաշել [ամեն բան]. մեկն աչք էր տնկել ուրիշի տան, մյուսը՝ հողի վրա: Ո՛չ չափ ունեին, ո՛չ սահման. համաքաղաքացիների նկատմամբ թշնամանքով ու դաժանությամբ [լցված]՝ հանցանքներ էին գործում»: Sall., Cat., XI, 4–6: Այս ընդհանուր թոհուրոհը մեկ անուն ուներ՝ *սկ ցուցակներ* (proscriptiones): Դրանք կազմվել էին նախապես և ընդգրկում էին բռնապետի քաղաքական հակառակորդներին, իսկ ավելի հաճախ՝ պարզապես

²⁸ Գ. Մարիուսի ռազմական բարենորոգումների ընկերային հետևանքների մասին տես Harris, 1985, 48–50:

²⁹ Տես Badian, 1992, 1021–1022:

հարուստ մարդկանց: Նրանց ոչնչացնելով՝ սուլլայականները մեծ ունեցվածք կուտակեցին:³⁰

Այս հետնախորքին Սուլլան անցկացրեց «բարենորոգումներ». ա. իր ստրկալուծների և տվեց քաղաքացիություն և մտցրեց Աշխարհաժողով՝ ի հակակշիռ ավանդական ամբոխին, բ. համարյա ի չիք դարձրեց ժողովրդական տրիբունների լիազորությունները՝ արգելելով նրանց օրինագծեր առաջադրել Աշխարհաժողովին՝ առանց Ծերակույտի համաձայնության, գ. Ծերակույտի կազմը կրկնապատկեց՝ 300-ից մինչև 600՝ ի հաշիվ իր սպայակազմի և զինվորների: Զինվորների, որոնց մեծ մասը հազիվ տառաճանաչ էր: Հարկավ, նպատակն էր հեղինակագրկել այս պետական հաստատությունը: Բանակի սատարմամբ Սուլլան իրեն ամենակար էր զգում: Այդուհանդերձ, հասկանում էր, որ Հռոմում հանրապետական ավանդույթը տակավին զորեղ է, և վիճակը կարող է անակնկալ փոխվել: Ուստի որոշեց հրաժարվել իշխանությունից՝ հայտարարելով, թե կատարել է իր գործը: Հեռացավ Կամպանիայի իր դղյակը, որտեղ էլ կնքեց մահկանացուն: Ք. ա. 79 թվականն էր:³¹

Սա ռազմական միահեծանության առաջին քայլն էր, որը խոր կնիք թողեց հռոմեական հանրույթի վրա: Ճիշտ է, հետագայում նախկին սուլլայականներ Գն. Պոմպեոսը և Մ. Կրասսոսը իրենց համատեղ կոնսուլության ընթացքին (70 թ.) ի չիք դարձրին դրա անմիջական հետևանքները, սակայն հանրային հոգեբանության մեջ արդեն արմատավորվել էր հիմնախնդիրները ուժային միջոցներով լուծելու մտայնությունը: Այն հավելյալ խթան ստացավ Սպարտակի գլխավորությամբ ստրուկների ապստամբության օրերին (73–71 թթ.):³²

³⁰ Տասնամյակներ անց Տիտուս Ամալիուս Բալբուսը (հեգնական տոնով) Սուլլայի շուրթերին էր դնում հետևյալ խոսքերը. «[...] պետությունը ոչինչ է՝ անուն առանց մարմնի ու ձևի: Մարդիկ արդ պետք է ավելի շրջահայաց լինեն՝ դիմելով իրեն և համարեն իր խոսքերն իբրև օրենք»: Suet., Sulla, 77, 1:

³¹ Սուլլայական «բարենորոգումների» կապակցված շարքի մասին տե՛ս **Abbott**, 1901, 103–105; **Baker**, 1927, 268–280; **Schullard**, 1982, 67–72; **Bringmann**, 2002, 63–69.

³² Իրադրությունը հետսուլլայական Հռոմում մնում էր հույժ լար-

Ք. ա. 60-ականների սկզբին ընտրախավին մի պահ թվաց, թե դժվարություններն արդեն հետևում են: Սակայն, ինչպես հաստատեցին հետագա իրադարձությունները, նման լավատեսության համար լուրջ նախապայմաններ չկային: Հիրավի, Հանրապետությունը չէր լուծել իր առջև ծառայած ընկերային և ոչ մի կարևոր խնդիր: Հանրույթը մնում էր տարասեռված ու տարտամ: Կրկին միմյանց դեմ հանդիման կանգնած էին ընտրախավն ու ամբոխը՝ իրենց այլազան ենթադասերով:³³ Սակայն արդ հարաբերությունների սևուսպիտակին գումարվեց մի նոր՝ համաբերման երանգ: Եվ դա, մեր համոզմամբ, կապվում էր առաջին հերթին Լուկիոս Սերգիոս Կատիլինայի դեկավարած շարժման հետ: Այն պատմությանը հայտնի է իբրև Կատիլինայի պատերազմ կամ (ավելի կողմնակալ ձևակերպմամբ) դավադրություն:

գ. Հակադրությունից դեպի համաբերման ճիգ

Կատիլինան մասնակցել էր Սուլլայի բռնի շխանությանը և կուտակել մեծ կարողություն: Մսխել էր: Ք. ա. 66-62 թթ. հետամուտ էր կոնսուլ ընտրվելուն՝ մերթ սահմանադրական-ընտրական, մերթ էլ բռնի-ռազմական ճանապարհով: Այս շրջանի գործունեության վերաբերյալ կարևոր են նրա դեմ ուղղված Կիկերոնի ճառերը և Սալլուստիոսի «Կատիլինայի պատերազմը»: Կիկերոնը Կատիլինայի շարժումը

ված. թե բռնապետի հետևորդները, թե հակառակորդները խոսում էին «հին ու բարի» Հանրապետության անունից: Եկատվում էր ուժերի հավասարակշռություն բախումից առաջ: Ստրուկենթի ապստամբությունը Սպարտակի առաջնորդությամբ (73-71 թթ.) ի ցույց դրեց, թե որքան փխրուն է այս կայունությունը: Հենց դրանով էլ պետք է բացատրել սուլլայական Պոմպեոսի և Կրասսոսի հակասուլլայական բարեփոխությունները: Տես **Marin**, 2002, 55-74:

³³ Ք. ա. 60-ականներին ի դերն ելան բոլոր պատրանքները. արդ ամենատարբեր քաղաքական հավատամքի ներկայացուցիչներն սկսեցին հակվել «Հանրապետության բժշկման գաղափարին»: Գաղափար, որ չէր բացառում գորեղ անհատի և հարկադրանքի հնարավորությունը: Այս տասնամյակի ներքաղաքական թոհուրոհի մասին տես մանրամասն **Seager**, 2002, 63-74; **Flower**, 2009, 142-149.

համարում է դավադրություն (*conjuratio*)՝ ուղղված օրինական կարգերի տապալմանը: Այլ է Սալլուստիուսի պարագան. նրա գրույթում, ճշմարիտ է, գերակայում է կիկերոնյան կլիշեն, սակայն տեղ-տեղ երևակվում է նաև հակառակ կողմի մոտեցումը: Համաձայն դրա՝ շարժումն սկզբնավորվել էր ընդհանուր քայքայումի և ապօրինության պայմաններում, և Կատիլինսան խնդիր ուներ ձևավորելու մի նոր և արդար Հանրապետություն: Այս նպատակով օգտագործել էր սահմանադրության ոգին ու տառը: Եսև՝ պատմությամբ սրբագործված լքում-հեռացումների ավանդույթը:

Հետագոտողներից ոմանք մտածում են, թե սա քարոզչական հնարք է: Սակայն անաչառության պարագային այդպիսին կարելի է ճանաչել նաև Կիկերոնի ձայնը. չպետք է մոռանալ, որ տարիներ անց (58 թ.) ժողովրդական տրիբուն Պ. Կլոդիուսը նրա դեմ սկսեց հետապնդում՝ հռոմեական քաղաքացիներին առանց դատ ու դատաստանի մահապատժի ենթարկելու մեղադրանքով: Եվ փաստարկներն այնքան գորեղ էին, որ նա ինքնակամ հեռացավ աքսոր:³⁴ Այլորեն՝ երկուստեք գործ ունենք քարոզչության հետ: Մեկի պարագային դիտարկվող շարժումը միաչափ է. Կատիլինսան և իր կողմնակիցներն աներկբա թշնամի են: Մյուսի պարագային՝ բազմաչափ է, զի այն միավորել է հանրույթի տարբեր շերտեր և ունեցել իր ճշմարտությունը:

Կարծում ենք՝ Սալլուստիուսի գրույթը հենց այս մասին է, երբ հիշատակում է Կատիլինայի շուրջ համախմբվածներին՝ ծերակուտականներից, հեծյալներից, գավառական վերնախավի ներկայացուցիչներից մինչև տնանկ ու հուսալքված ամբոխը: *Cat.*, XVII, 1-7: Երանց մի մասը դեմ չէր Սուլլայի փորձը կրկնելուն, սակայն քիչ չէին և նրանք,

³⁴ Այս իրադարձությունը շատ աղերսներ ու ենթաշերտեր ուներ: Պոմպեուսը ոչինչ չարեց իր բարեկամին փրկելու համար, իսկ Կեսարը, որ երկու տարի առաջ նրան առաջարկել էր լինել իր եռապետության «չորրորդ անդամը», բավարարվեց միայն ցուցադրական գործողություններով: Հարկավ, չէին ուզում իրենց կապել նրա «անօրինությանը», թեպետ քաջ հայտնի էր, որ նա գործել է ըստ Ծերակույտի համաձայնության: Կար մի հանգամանք ևս. ցանկանում էին Կիկերոնին «դնել իր տեղը»: Հմմտ. **Balsdon**, 1992, 235; **Wiedemann**, 1994, 50-51; **Seager**, 2002, 106-108:

ովքեր ցանկություն ունեին փրկելու Հանրապետությունը: Հարկավ, շարժման խթաններից էր նաև ղեկավարների իշխանատնչությունը: Չտրվենք մանրամասնություններին. Կատիլինայի շարժումը ճնշվեց, սակայն տեսանելի ապագայում Հանրապետության բոլոր ականավոր գործիչները (այս կամ այն չափով) հիշյալ բազմաչափության հետևորդ էին:

Ասվածը, որքան էլ տարօրինակ հնչի, վերաբերում է նաև Կիկերոնին: Հավանաբար վերլուծել էր Կատիլինայի շարժման պատմությունը և վերաբժնորել իր դերակատարությունը: Այո, Ծերակույտը և *զորեղ փոքրամասնությունը* բարձր էին գնահատել իր գործունեությունը և անգամ շնորհել *հայրենյաց հայր* (pater patriae) պատվանունը: Սակայն Ք. ա. 62 թվականին Ատրիքից Հռոմ ժամանող Գն. Պոմպեյուսին հղած նամակում նա առաջարկում էր բժշկել հիվանդ Հանրապետությունը հաղթանակած զորավարի և Ծերակույտի համագործակցությամբ: Իրեն վերապահում էր գաղափարի տեսական հիմնավորողի դերակատարությունը: Cicero, Fam., 5, 7, 2:³⁵ Տարիներ անց այս մոտեցումն իր արտացոլումը պետք է գտներ նրա հանրահայտ «Հանրապետության» էջերում (54-51 թթ.):

Առաջին պլանին արդ Գն. Պոմպեյուսն էր, որը հմուտ ռազմավարությամբ և դիվանագիտությամբ Ք. ա. 67-63 թվականներին աննախադեպ ընդարձակել էր հռոմեական գերակայության ծիրն Արևելքում՝ Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոս:³⁶ Հաղթության փառքով և մեծ ավարով նա ժամանեց Իտալիա, և ընտրախավը զարհուրած էր՝ համոզված, որ, հանգույն Սուլլայի, նա բանակը կտանի Քաղաքի դեմ և կհաստատի իր միահեծանությունը: Սակայն Պոմպեյուսն իրեն պահեց իբրև օրինապահ քաղաքացի. կանգնեցրեց բանակը Կամպանիայում և սպա-

³⁵ Նամակի քաղաքական համատեքստի մասին տես Mitchell, 1973, 8-10:

³⁶ Այդ ողջ տարածաշրջանում Պոմպեյուսը ոչ միայն հաստատել էր հռոմեական գերակայություն, այլ նաև հռոմեական խաղաղություն (pax Romana)՝ կարգավիճակ և օրենք, իրավունք և պարտավորություն: Տես Eilers, 2003, 90-102; Ստեփանյան, 2012, 129-139:

յակույտի հետ առանց զենքի (ինչպես պահանջվում էր սահմանադրությամբ) ներկայացավ Ծերակույտին և Աշխարհաժողովին՝ հաշվետվություն ներկայացնելու նպատակով: Եվ աստ նրա բոլոր հակառակորդները՝ ամբոխից մինչև ծերակուտականներ, ոգի առան. փորձում էին նսեմացնել նրա հաղթանակները և ստորացնել անձը:³⁷ Չորավարը, հարկավ, կարող էր զինվորներին կանչել Քաղաք և լուծել իր խնդիրները, սակայն չգնաց այդ քայլին: Չուսպ էր ու նպատակամետ:

Չգում էր, որ միագիծ առճակատումը փակուղի է: Ուստի պատրաստ էր ժամանակավոր զիջումների: Եվ առիթը շուտով ներկայացավ. Ք. ա. 60 թվականին Հուլիոս Կեսարը նրան և Մարկոս Կրասսուսին դիմեց քաղաքական դաշինք ձևավորելու առաջարկով՝ նպատակավ իրենց վեր դնելու Հանրապետությունից: Եվ դա միանգամայն հնարավոր էր, զի միասին նրանք ներկայացնում էին հռոմեական ամբոխը (Կեսար), բանակը (Պոմպեոս) և գործարար դասը (Կրասսոս): Երեքի այս ոչ պաշտոնական միությունը պատմությանը հայտնի է իբրև *Առաջին տռապետություն*: Ք. ա. 59 թվականին Կեսարն ընտրվեց կոնսուլ և, լռեցնելով իր ընդդիմադիր պաշտոնակցին, իրականացրեց դաշնակիցների պահանջները: Ի մասնավորի՝ հաստատվեցին Պոմպեոսի՝ Արևելքում ընդունած բոլոր որոշումները, և նա ստացավ շքահանդեսի իրավունք:

Ք. ա. 58-ին Կեսարը նոր համագրված զորքով հեռացավ Գալլիա՝ կուսակալ հինգ տարով, արտակարգ լիազորություններով: Երկիր, որի միայն հարավային ինչ-ինչ շրջաններ էին Հռոմի ներքո: Առաջիկա տարիներին նա պետք է համառ կռիվներով գրավեր այն և անգամ ափ իջներ Բրիտանիա: Եվ հռոմեական ամբոխի հովանավորից ծավեց հմուտ ու փորձառու զորավար: Ծավեցին նրա երկայթյա լեգիոնները: Իր բացակա-ներկայությամբ նա աշխատում էր ներագդել Քաղաքում ընթացող զարգացումների վրա՝ օգտագործելով գալլական ոսկին և հին կապերը: Պոմպեոսն ու Կրասսոսը Քաղաքում էին և նույն-

³⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Մինասյան, 2013, 198–211:

պես զբաղված էին իրենց նկրտումների իրագործմամբ: Հարկավ, ավելի ներունակ էր Պոմպեոսը. Իսպանիայի կուսակալն էր, բայց այն կառավարում էր հանձնակատարների ձեռամբ: Ք. ա. 57-ից նրա ձեռքին էր Հռոմը եգիպտական հացով մատակարարելու գործը, որը լրացուցիչ խթան էր ազդեցության համար: Այդուհանդերձ, Կեսարի բուռն գործունեության հետնախորքին իրեն սովերված էր զգում: Իսկ Կրասսուսը համարյա խաղից դուրս էր: Սակայն Կեսարին տռապետությունը տակավին անհրաժեշտ էր, և Ք. ա. 56-ին կազմակերպեց տռապետերի նոր հանդիպում: Հարդյունս երկարաձգվեցին նրա արտակարգ լիազորությունները Գալլիայում, Պոմպեոսը պահպանեց այն, ինչ ուներ, Կրասսուսին խոստացան Արևելքը՝ Պարթևստանի դեմ պատերազմ վարելու, «կրկնելու Աղեքսանդր Մակեդոնացու սխրանքը և հասնելու մինչ Հնդկաստան»: Plut., Cras., XVI, 4:³⁸ Իսկ մինչ այդ Պոմպեոսն ու Կրասսուսն ընտրվեցին կոնսուլ (55 թ.) և համարյա ոչինչ չարեցին հանրային հուզող խնդիրները լուծելու ուղղությամբ: Խանգարում էին փոխադարձ անվստահությունն ու մրցակցությունը:

Ի շարս այս ամենի, թվում էր, Պոմպեոսին շրջանցել են: Բայց այդպես չէր. Կեսարը նրան տվել էր այն լավագույնը, ինչ ուներ՝ իր մանկամարդ դստեր՝ Հուլիայի ձեռքը: Միակ զավակն էր՝ բնությունից առատորեն օժտված, որ ստացել էր դասական կրթություն: Կրտսեր էր Պոմպեոսից շուրջ երեսուն տարի, բայց շուտով շատերը հասկացան, որ սա հերթական հաշվենկատ ամուսնությունը չէ: Plut., Pomp., LIII, 3: Հռոմից ոչ հեռու՝ Ալբանական բլրին կառուցված դղյակում, նրանք սկսեցին ընդունել հանրահայտ այրերի՝ իմաստասերներ, ճարտասաններ, բանաստեղծներ, պատմագիրներ: Հրավերքներն ուղեկցում էին նրբաճաշակ հյուրասիրությամբ և խորիմաստ զրույցներով: Աստ կազմակերպվում էին թատերական ներկայա-

³⁸ Եռապետերի փոխադարձ անվստահությունն ակներև էր դարձել: Ասվածն առավելաբար վերաբերում էր Պոմպեոսի և Կրասսուսի հարաբերություններին: Ուստի նոր համաձայնությունը կայացավ նախ՝ մասնավոր հանդիպումների և բանակցությունների շտրիիվ՝ Կեսար-Պոմպեոս, Կեսար-Կրասսուս: Goldsworthy, 2006, 260-262:

ցումներ: Ծերակույտն էլ երբեմն–երբեմն հրավիրում էր իր նիստերը: Հընթացս ժամանակի ընտրախավի շրջանում սկսեց մեղմվել Պոմպեոսի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը:³⁹ Դժվար է գուշակել, թե ուր կտանեին այս փոփոխությունները, սակայն կատարվեց անսպասելին. Հուլիան մահացավ ծննդաբերության ժամանակ: Մահացավ նաև երեխան: Կեսարն ու Պոմպեոսն անդառնալիորեն հեռացան միմյանցից:⁴⁰

Այս միջոցին Հյուսիսային Միջագետքի տափաստաններում՝ Իսառան քաղաքի մոտակայքում, Կրասսոսի բանակը շրջափակվեց պարթևներից: Մեծ մասը կոտորվեց կամ գերի ընկավ, իսկ գորավարի գլուխը ուղարկվեց Արտաշատ, ուր տոնում էին պարթև արքայազնի և հայոց արքայադստեր հարսանիքը: Ք. ա. 53 թվականն էր:⁴¹ Պատմության հարթակին մնացին Պոմպեոսը և Կեսարը:

Իսկ իրավիճակը Հռոմում քառտիկ երանգներ էր ընդունում: Ամբոխի մի հատվածը Կլոդիոսի առաջնորդությամբ կաթվածահար էր անում պետական հաստատությունների աշխատանքը: Կասկածներ կային, թե նրա թիկունքին Կեսարն էր: Շուտով նրա դեմ ի հայտ եկավ Միլոնն իր ջոկատով: Նրան էլ կապում էին Պոմպեոսի հետ:⁴² Եվ Քաղաքը դարձավ բռնարարքների ու սպանությունների թատերաբեմ: Բանը հասավ նրան, որ Ք. ա. 53 թվականի աշնանը հնարավոր չեղավ կազմակերպել հաջորդ տար-

³⁹ Ք. ա. 54–50 թվականների իրադարձություններն իրենց վայրիվերումներով, ժամանակավոր դաշինքներով ու թշնամանքով կարևոր են Հանրապետության վերջին շրջափուլի հարիիր մեկնաբանության համար: Հետազոտողները դրանք երբեմն ներկայացնում են իբրև *Պոմպեոսի գերակայության ցարիներ*: Տես **Syme**, 1939, 38–46; **Leach**, 1978, 159–174:

⁴⁰ **Leach**, 1978, 167–171:

⁴¹ Տես **Debevoise**, 1968, 83–95; **Stepanyan**, 2015, 112–123:

⁴² Արդի հետազոտողները սովորաբար ավելի զգույշ են նման որակումներում: Գտնում են, որ ամբոխավարների գործելակերպը հաճախ զուգահեռվում էր Կեսարի և Պոմպեոսի շահերին, բայց նրանք հիմնականում անկախ քաղաքական ուժ էին: Ասվածն ի մասնավորի վերաբերում է Կլոդիոսին: Տես **Lintott**, 1967, 168–169; **Chilver**, 1992, 687:

վա պաշտոնետության ընտրությունները: Թափ էր առել մի եսակենտրոն մտայնություն՝ «որքան վատ, այնքան լավ»:

Եվ ծերակուտական վերնախավը քայլ կատարեց. դիմեց Պոմպետուսին՝ փրկելու հանրապետական կարգը՝ տալով նրան մեծ լիազորություններ:⁴³ Նա ընտրվեց *կոնսուլ առանց պաշտոնակցի* (consul sine collega): Հանրապետության սահմանադրությամբ նման բան նախատեսված չէր և երբևէ չէր եղել նրա պատմության ընթացքին:⁴⁴ Հավանաբար Պոմպետուսին առաջարկել էին ավանդական արտակարգ պաշտոններ՝ *միջադրա* կամ *դիկտատոր*, բայց նա նախընտրել էր նորը, որի պարագային շեշտադրվում էր գորեղ անհատականության և Ծերակույտի համագործակցությունը:⁴⁵ Եվ իրեն ներհատուկ եռանդով Պոմպետուսն անցավ գործի. հավատարիմ զինակիցների և հանձնակատարների օգնությամբ ընդամենը մի քանի օրում Քաղաքում հաստատեց խաղաղություն, վերականգնեց մատակարարումը և վերացրեց շուկայական նենգությունները: Պետական բոլոր հաստատությունները վերակսեցին բնականոն աշխատանքը: Շուտով հանդարտության ու ապահովության ալիքը տարածվեց ողջ Իտալիայում: Հարկավ, այս ամենը կատարվում էր նաև բռնության միջոցով, բայց այլ կերպ հնարավոր չէր:⁴⁶ Կային մարդիկ, որք քայքայումը դիտարկում էին իբրև անձնական շահի հնարավորություն:

⁴³ Ք. ա. 52 թվականի սկզբին Միլոնը ճանապարհային մի ընդհարման ժամանակ սպանեց Կոդիուսին: Գազազած ամբոխն իր առաջնորդի դին տեղափոխեց Քաղաք և հրո ճարակ դարձրեց Ծերակույտի շենքը (curia Hostilia): Դրանից հետո միայն ծերակուտական վերախավը որոշեց զիջումներ կատարել հօգուտ Պոմպետուսի: Տե՛ս Gruen, 1995, 233–234:

⁴⁴ Տե՛ս Abbott, 1901, 137:

⁴⁵ Պաշտոնապես Ծերակույտում առաջարկն արեց Կատոն Կոտսերը, որը հայտնի էր իր հակապոմպետական ծայրահեղ պահվածքով: Համաձայնության բովանդակության և իրավական հենքի մասին տե՛ս Ramsey, 2016, 304–308:

⁴⁶ Պոմպետուսի հակառակորդներն շտապեցին նրա այս գործողությունների մեջ տեսնել «սուլլայական հետք»: Այս քարոզչությունը տեսանելի է Սալլուստիուսի գրությունում, որտեղ *սուլլայական դեպքերի կլիշեն* տարածվում է Պոմպետուսի գործողությունների վրա: Sall., Cat., XXXVII, 1–4; Ep., I, IV, 1–2:

Ինչևէ, մի պահ թվաց, թե Պոմպեոսը (և նրա կողքին՝ Կիկերոնը) երկարամյա զիջումներից հետո հասնում է իր նպատակին. Հանրապետությունը վերականգնվում է նոր հանդերձանքով՝ ըստ գորեղ անհատականության և Ծերակույտի համագործակցության: Ջորավարն սպասում էր, որ Ծերակույտը իրավականորեն կամրագրի այս իրավիճակը և փոփոխություններ կմտցնի սահմանադրության մեջ: Սակայն վերջինս չգնաց այդ քայլին: Ավարտելով իր պաշտոնավարությունը և ապահովելով հաջորդ տարվա պաշտոնետության ընտրությունները՝ Պոմպեոսը վայր դրեց լիազորությունները: Ք. ա. 51 թվականին Հանրապետությունը կրկին ընկղմվեց ծայրահեղ անկայունության մեջ: Ակներն էր՝ ծերակուտական ընտրանու ավանդական կառավարումը մոտենում էր ավարտին:

Հավանաբար Պոմպեոսը տակավին հույս ուներ, թե ծերակուտականները կվերադառնան ընդհատված երկխոսության մեկնակետին, մանավանդ որ Կեսարը շարունակում էր սատարել ամբոխին՝ պատրաստ միջամտելու Քաղաքի ներքին գործերին նաև այլ միջոցներով: Հանձնակատարների միջոցով նա պահանջում էր Ծերակույտի համաձայնությունը՝ ընտրվելու կոնսուլ *սուսնց իր ներկայության* (ratio absentis): Գիտեր, որ դա սահմանադրության խախտում է, բայց և հասկանում էր, որ եթե Քաղաք ժամանի իբրև մասնավոր անձ, ապա չի խուսափի դատական հետապնդումներից՝ պաշտոնեական չարաշահումների մեղադրանքով (de repetundis): Ծերակույտն այս հարցում ևս անդրդվելի մնաց:⁴⁷

⁴⁷ Հարկավ, իրադրությունը շատ անգամ ավելի բարդ էր. Կեսարը երկյուղում էր, որ ներկայանալով Հռոմ իբրև մասնավոր անձ, կհայտնվի ծերակուտական պահպանողականների և Պոմպեոսի համատեղ հարվածի ներքո: Ինքը կլինի մասնավոր անձ, իսկ Պոմպեոսը՝ օժտված բարձրագույն իշխանությամբ (imperium): Ի վերջո, երբ կրքերը ծայր աստիճան շիկացան, Կիկերոնը, հարկավ, Պոմպեոսի համաձայնությամբ, առաջարկեց միջակա տարբերակ. երկու գորավարներն էլ արձակում են իրենց բանակները և վայր դնում արտակարգ ռազմական իշխանությունը: Բայց Կեսարը չհամաձայնեց: Sñu Morstein-Marx, 2007, 167–178:

Այս հողի վրա ծերակուտական վերնախավի ու Կեսարի հարաբերություններն սկսեցին շիկանալ: Պոմպեոսը հետևում էր դեպքերին թերևս ոչ առանց բավականության: Բայց ինչ հետագայում կատարվեց, անդին էր նրա երևակայությունից. Բ. ա. 49 թվականի հունվարի 10–ին Կեսարի բանակն անցավ Ռուբիկոն գետը և մտավ Հռոմեական Հանրապետության վարչական տարածք: Տարածք, որ, համաձայն սահմանադրության, ապառազմականացված էր: Սուլլայից հետո սա երկրորդ դեպքն էր:

Սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ (49–46 թթ.), որին Պոմպեոսն ու Ծերակույտը միանգամայն անպատրաստ գտնվեցին. համոզված էին, թե Կեսարը չի գնա այդ քայլին, զի փակուղի է: Պատահական չէր, որ գորավարի հավատարիմ զորքերը գտնվում էին Իսպանիայում: Մինչդեռ Կեսարը շարժվեց Հռոմի դեմ և ռազմակալեց այն: Սակայն իր գործողություններում ավելի զուսպ էր: Չկրկնենք պատմության հանրահայտ մանրամասները. Կեսարին հաջողվեց ճնշել հակառակորդների դիմադրությունը և իր գերակայությունը հաստատել ամբողջ Հռոմեական տերության նկատմամբ՝ Զիբրալթարից մինչև Եփրատ, Բրիտանիայից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա: Համաձայն պատմական ավանդության՝ նա երկու հակառակորդի մահ է սզացել՝ Պոմպեոսի և Կատոն Կրտսերի:

Վերադառնալով Հռոմ՝ Կեսարը Բ. ա. 44 թվականին հռչակվեց *ցլյանս դիկտատոր* (dictator aeternus): Եվ ձեռնարկեց բարենորոգումներ, որոնք (հակառակ Սալլուստիոսի խորհուրդների) համընդգրկուն բնույթ չունեին. ա. կիսով կրճատեց պետությունից «էժան հաց» ստացողների թվաքանակը, մնացածների համար ստեղծեց աշխատատեղեր, բ. սկսեց գաղութներ հիմնել անդրծովյան տիրույթներում, գ. մասամբ թեթևացրեց պարտապանների վճարումները, դ. հռոմեական քաղաքացիություն տվեց Այսրալայան և Նարբոնական Գալլիաների բնակիչներին, ե. ընդլայնեց ծերակուտականների թիվը՝ հասցնելով 900–ի, ե. մտցրեց նոր (հուլյան) տոմար:⁴⁸

⁴⁸ Կեսարի նորամուծությունների մասին տե՛ս **Abbott**, 1901, 135–138; **Scullard**, 2010, 121–125; **Gardner**, 2009, 57–66:

Այս ընթացքին ամրապնդեց և իրավական հիմնավորում տվեց իր մենիշխանությանը: Միաժամանակ ցանկանում էր ցուցանել, թե հանրապետական կարգի ջատագով է. ուստի 48, 46, 45 թվականներին ընտրվեց կոնսուլ: Որոշեց շեշտադրել կապը ամբոխի հետ և ընդունեց *ցլյանս ժոդոլրդական պրիորունի* իշխանություն (tribunica potestas): Գտավ նաև լծակ ներագդելու հանրույթի բարոյական կերպարի վրա. ստեղծեց նոր պաշտոն՝ *հանրային բարքերի պահապան* (tribunus morum), և ինքն էլ դարձավ դրա առաջին կրողը: Անսահման էր ազդեցությունը, և կարծում էր, թե այլևս մրցակիցներ չունի: Ուստի որոշեց իմաստնություն և մեծահոգություն (clementia) ցուցաբերել հակառակորդների նկատմամբ. արտոնեց, որ վերադառնան Քաղաք, վերադարձրեց ունեցվածքը, ընդգրկեց Ծերակույտի կազմում:

Ի վերջո, նրա մեջ հաղթական գորավարը նորից սկսեց գերակայել քաղաքական գործչի նկատմամբ: Մտածում էր՝ Քաղաքի համար արդեն կատարել է այն, ինչ անհրաժեշտ է: Եվ սկսեց նախապատրաստվել արևելյան մեծ արշավանքի. «Ծրագրել էր և նախապատրաստել ռազմարշավ ընդդեմ պարթևների: Նրանց ենթարկելուց հետո մտածում էր շրջանցել Էվքսիսյան ծովը և Հյուրկանիայի վրայով հասնել Կասպից ծով, ապա ներխուժել Սկյութիա: Ապա գրավել Գերմանիայի հարակից երկրները, ապա բուն Գերմանիան և վերադառնալ Գալլիա: Ավարտել իր տերության շրջանցումը, որը բոլոր կողմերից պետք է երիզվեր Օվկիանոսով»: Plut., LVIII, 6–7: Ենթադրվում էր վերադառնալ Հռոմ և այն համայն աշխարհի կենտրոն հռչակել, հարկավ, իր իշխանության ներքո: Հիրավի, մոտավոր աշխարհագրական պատկերացումների և նույնքան էլ երևակայական ռազմավարության արդյունք էր այս ծրագիրը: Սակայն Կեսարը հավատացած էր, թե այն միանգամայն իրագործելի է: Ուստի ընտրեց առաջիկա երկու–երեք տարիների պետական բոլոր կարևոր պաշտոնյաներին, պատրաստության բերեց բանակը և Ք. ա. 43–ին պատրաստ էր սկսելու ռազմարշավը:⁴⁹

⁴⁹ Այս տեղեկույթը պահպանվել է միայն Պլուտարքոսի գրություն: Հետազոտողներից ոմանք գտնում են՝ այն ծագում է Կեսարի ժամանակակիցների շրջանակից, որք թերահավատ էին նրա ծրա-

Խորքային առումով այս ուտոպիզմը, հարկավ, նույն փակուղային իրավիճակի մասին էր վկայում: Բռնապետը կտրվել էր իրականությունից՝ վատահեղով շրջապատի պատեհապաշտներին: Թերահավատ էր, թե հռոմում կարող են տակավին կենսունակ լինել հանրապետական գրգիռները: Եվ կատարվեց այն, ինչից կարողացել էր խույս տալ Սուլլան. Ծերակույտում հասունացավ դավադրություն, որի մասնակիցները Ք. ա. 44 թվականի մարտյան իդունների ժամանակ (մարտի 15) սրախողխող արեցին Կեսարին հենց Ծերակուտարանում: Համաձայն Պլուտարքոսի՝ նրա անշնչացած դին ընկավ Պոմպեոսի կիսանդրու մոտ: Plut., Caesar, LXVI, 9, 12: Ճակատագիրը մի վերջին անգամ հանդիպեցրեց նրանց...

Դրանից հետո հռոմը կրկին ներքաշվեց քառսի մեջ. սկսվեց *Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմը* (42–30 թթ.): Նախ՝ կեսարականները միավորվեցին վերջին հանրապետականների դեմ՝ ձևավորելով մի նոր եռապետություն՝ Մարկուս Ատոնինուս, Մարկուս Լեպիդուս, Գայուս Օկտավիանուս: Տարան հաղթանակ, բայց հետո զենքն ուղղեցին միմյանց դեմ: Վերջնական հաղթանակն ուղեկցեց Օկտավիանուսին, որին Կեսարը ճանաչել էր ժառանգորդ: Երիտասարդ էր՝ թույլ առողջությամբ, անփորձ, առանց էական կրթության: Բայց կրում էր մարտիրոսված բռնապետի անունը, որին ամբոխն արդ աստվածացնում էր: Եվ ինքն էլ ներկայանում էր իբրև աստծո որդի (*filius divi*):⁵⁰

Սկսվում էր Գայուս Հուլիուս Կեսար Օկտավիանուս Օգոստոսի դարաշրջանը (Ք. ա. 27 – Ք. հ. 14 թթ.), երբ պատմական ժամանակը հակված էր սահուն ընթացքի, իսկ մտածողությունը՝ փոխաբերության: Փոխվել էին ժամանակները, սակայն անփոփոխ էր մնացել հանրայթի նկատմամբ արտաքո պարտադրանքը. զորեղ անհատի

գրերի նկատմամբ: Ի մասնավորի, մատնացույց են անում Կատոն Կրտսերին, որի համոզմամբ պատերազմի իրական և բարոյական որևէ հիմք (*causa belli*) չկար: Տե՛ս Malitz, 1984, 33:

⁵⁰ Օգոստոսյան դարաշրջանում մշակված և կյանքի կոչված «ազգային ծրագրի» մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Սայմի ընդհանրացնող ակնարկը, Syme, 1939, 440–458:

ուժին արդ գումարվել էր նրա հեղինակությունը (*auctoritas*)՝ իրավական և մշակութային տարասեռ հիմնավորումներով:⁵¹ Սկսվում էր *հանրապետական միապետության* դարաշրջանը (պրինկիպատ): Դրան տարբեր ուղիներով (ներհայեցողությամբ կամ սթափ դատողությամբ) մոտեցել էին թե՛ Գրաքուսները, թե՛ Պոմպեոսը, թե՛ Կատիլինան, թե՛ Կեսարը: Մակայն կյանքի կոչվեց Օգուստոսի եռանդով, որն իր անձնական հատկանիշներով, որքան էլ տարօրինակ հնչի, զիջում էր նրանց: Այլ խոսքով՝ վերոհիշյալ գործիչների փորձառությունը (գնահատված դրական, թե բացասական) կարևոր էր Հռոմի պատմական ընթացքի դիտանկյունից:

Այս առումով, կարծում ենք, հարիր է անդրադառնալ «Կատիլինայի» ավարտական հատվածին: Վճռական ճակատամարտում ընկել էին թե՛ Կատիլինան, թե՛ իր մերձավորները, թե՛ հասարակ զինվորները. ոչ ոք գերի չէր ընկել կամ նահանջել: Հաղթանակած կառավարական գործից «Շատերը, որ ռազմաճամբարից դուրս էին գալիս հսկողության կամ ռազմավարի աղագավ, շուռ տալով հակառակորդի դիակը՝ գտնում էին մերթ բարեկամի, մերթ հյուրընկալի, մերթ ծանոթի: Երբեմն էլ ճանաչում էին թշնամու»: Sall., *Cat.*, LXI, 8: Մոտավորապես նույն փոխլրացման հարաբերությունները տարածելի են նաև վերոհիշյալ պատմական գործիչների նկատմամբ:

Մնում է մեկ անգամ էլ հիշել հին ճշմարտությունը. պատմությունը բազմաչափ է և խորքային իմաստով չի ապացուցվում սևուսպիտակի պարզ համաչափությամբ:

⁵¹ Մենք չենք մտնում Օգուստոսի իշխանության իրավաբան դրական և քաղազական հիմնավորման մակրամասների մեջ: Դա մեր խնդիրը չէ: Նկատենք միայն, որ իր անձով նա մարմնավորում էր իշխանության մի քանի համալիրներ՝ հիմնված սրբազան (*jus sacrum*), քաղաքացիական (*jus civile*) և ռազմական (*jus militum*) իրավունքների վրա: Եվ միաժամանակ կամ ժամանակ առ ժամանակ զբաղեցնում էր հանրապետական բոլոր բարձր պաշտոնները՝ Ծերակույտի պրինկեպս, ժողովրդական տրիբուն, կոնսուլ, գլխավոր քուրմ: Ցկյանս պրոկոնսուլ էր, որով ճանաչվում էր բանակի գերագույն հրամանատար: Տե՛ս **Momigliano**, 1992, 149–151; **Eck**, 2007, 59–75; **Goldsworthy**, 2014, 148–167:

Օգոստոսն ականջալուր էր այս դասին, զի, ի տարբերության նախորդների, մտածում և գործում էր համակարգի չափույթով:

2. Գրույթի պոետիկան. Սալլուստիոս. «Կատիլինայի պատերազմը»

Սալլուստիոսը (86–35 թթ.) Հանրապետության պատմության վերջին արարի ականատեսն էր, մասնակիցը և տեսաբանը: Հռոմում *նոր մարդ* էր (homo novus)⁵² Լատիումի Ամիտերնում համայնքից: Հավանաբար տեղական ընտրախավից էր: Ստացել էր հիմնավոր կրթություն՝ քերականություն, ճարտասանություն, իմաստասիրություն: Քիչ բան է հայտնի նրա վաղ հանրային առաջընթացի մասին: Գիտենք, որ Ք. ա. 52 թվականին՝ Պոմպեոսի միանձնյա կոնսուլության ժամանակ, ժողովրդական տրիբուն էր և կեսարանպատ պահվածք ուներ: Պահվածք, որ հետագայում համագործակցության վերածվեց և Ք. ա. 50–ին պատճառ դարձավ Ծերակույտից նրա վտարման: Dio, XL, 63, 2–5:

Քաղաքացիական պատերազմի սկզբին կեսարականների շարքերում էր՝ իբրև լեգիոնի հրամանատար: Oros., VI, 15, 8: Ք. ա. 47–ին Կեսարի օժանդակությամբ ընտրվեց պրետոր: Dio, XLII, 52, 1: Այս ընթացքին օգնեց նրան զորք տեղափոխելու Ափրիկա և կազմակերպելու դրա անխափան նյութական մատակարարումը: Ինչպես հայտնի է, աստ Կեսարը ջարդեց վերջին հանրապետականներին, գրավեց Նոմիդիան և վերածեց կուսակալության՝ Africa nova: Սալլուստիոսը դարձավ դրա առաջին կառավարիչը: App., BC., II, 100: Մի ամբողջ տարի, եթե հավատանք լուրերին, զբաղված էր պաշտոնետական չարաշահումներով ու կողոպուտով: Երբ վերադարձավ Հռոմ, իր դեմ դատական հետապնդում սկսվեց (de repetundis), որից փրկվեց միայն Կեսարի միջամտությամբ: Dio, XLIII, 9, 2:⁵² Դրանից հետո բռնապետը նրան այլևս մոտ չթողեց:

⁵² Տե՛ս Paul, 1992, 946:

Հավանաբար նրանց շփումները շարունակվում էին, բայց ունեին զուտ հայեցողական բովանդակություն:

Կեսարի սպանությունից հետո Սալլուստիուսը կորցրեց հետաքրքրությունն ընթացիկ անցուդարձի նկատմամբ և անցավ հայեցողական կյանքի (*ad curam rei publicae otium meum dedicavi*): Եվ փակված իր շքեղ դոլյակում՝ սկսեց ի մի բերել նախորդ գրույթները և հեղինակել նորերը: Հենց այս ուղիով էլ հասավ ճանաչման և մնաց պատմության մեջ:⁵³ Նյութապաշտ հանրային գործչին փոխարինելու եկավ տաղանդավոր մտածողն ու պատմագիրը, որն իդեալականացնում էր *հռոմեական անկաշար և պահպանողական անցյալը*:⁵⁴ Նա հույն մեծագույն պատմագիր Թուկիդիդեսի ազդեցության ներքո էր և իր հերթին էլ ներագրել է հռոմեական մեծագույն պատմագիր Տակիտուսի վրա: Երկու դեպքում էլ ճարտասանական հնարքը հույժ կարևոր էր, զի հերոսներն «իրենք էին բացում» իրենց գործողությունների հետնախորքն ու շարժառիթները:

Սալլուստիուսից մեզ հասել է երեք երկասիրություն՝ «Կատիլիանայի պատերազմը (*Bellum Catilinae*)», «Յուգուրթական պատերազմը (*Bellum Jugurthinum*)» և «Պատմությունք (*Historiae*)»: Նա պատմագիրների այն դասից էր, որ խնդիր

⁵³ Հռոմեացիներն ազատ քաղաքացու կյանքում առանձնացնում էին երկու հնարավոր կենսակերպ: Առաջինը՝ *negotium*, ներգործուն կյանքը՝ ի մեջ մասնագիտական և հասարակական պարտականությունների (*officia*): Երկրորդը՝ *otium*, որը գերծ էր առտնին հոգսերից՝ տրված *հայեցողական հանույթներին* և ստեղծագործությանը: Տե՛ս **Balsdon**, 1960, 43–50; **Bragova**, 2016, 45–49: Այլով բանիմ՝ Սալլուստիուսը հատկանշում է իր վերածնությունն ի նոր կյանք: Անցման բարդական կողմի մասին նա խոսում է ինքնաձաղկման մի քանի նախադասությամբ, իսկ մնացյալը վերագրում է Բալստի քմահաճ խաղերին: *Sall. Cat.*, III, 3–5, IV, 1–3; հմմտ. **Syme**, 1964, 47–48:

⁵⁴ Այդ անցյալը Սալլուստիուսի գրույթում ունի հավաքական դիմակ, որ պատկանում է Ք. ա. 2-րդ դարի նշանավոր պետական գործիչ Մարկուս Պորկիուս Կատոն Ավագին՝ հայտնի իր խստաբարո կենցաղով և հռոմեական անցյալի պաշտամունքով: Դե՛ն էր նորամուծություններին և գտնում էր, որ ծառայած հարցերի պատասխանը պետք է փնտրել անցյալում: Այս մասին էր նրա «Ծագումներ (*Origines*)» երկասիրությունը, որից մեծապես օգտվել է Սալլուստիուսը: Տե՛ս **McDonald**, 1992, 214–215:

ուներ պատմական կարճ տևողություններում բացահայտելու կարևոր իրողություններ, տեղաշարժեր և պատճառներ: Հուսկ երկերից առաջինը վերաբերում է Ք. ա. 60-ականների Հռոմի ներքաղաքական ճգնաժամին, երկրորդը՝ 112–106 թվականներին Հյուսիսային Ափրիկայում (Numidia) ծագած պատերազմին, երրորդը՝ Հռոմի ընդհանրական պատմությանը 78–67 թվականների միջակայքում:⁵⁵ Առաջին հայացքից դրանք պատմության «կետ-գծային խոցումներ» են, սակայն խորքային առումով անքակտելի միասնություն են կազմում, զի վերաբերում են Հանրապետության համակարգային ճգնաժամին՝ ընտրախավ (boni), ձեռներեցներ (eques), հասարակներ (plebs):⁵⁶ Պատկերավոր արտահայտությամբ՝ խոսքն անկման և քայքայման պոետիկայի մասին է: Իբրև մտահոգևոր ապրումի դրսևորում՝ այն համադրելի է այլ մշակույթներում հայտնի *պարունական ողբերին*:⁵⁷ Մինչդեռ հռոմեական միջավայրում եղավ և մնաց տվյալ ժանրի եզակի օրինակը, որին հետագոտողները սովորաբար չեն անդրադառնում:

Ի լրումն ասվածի՝ նշենք, որ առաջին երկու երկասիրությունները պահպանվել են ամբողջությամբ, իսկ երրորդից մնացել են սուկ առանձին հատվածներ: Սալլուստիուսին է վերագրվում նաև երկու «Թուղթք առ ծերն Կեսար ի վերայ

⁵⁵ Դժվար է ճշգրիտ որոշարկել, թե երկասիրություններից յուրաքանչյուրը երբ է գրվել: Հետագոտողներն էլ խուսափում են դրանից: Սուկ ենթադրելի է, որ «Կատիլինան» պետք է համարելված լիներ Կեսարի սպանությունից հետո, նախքան նրա պաշտոնական աստվածացումը (Julius divus): Առավել հավանական է՝ Ք. ա. 43 թվականին, զի աստ Կատոն Կրտսերը Կեսարին հավասար (եթե ոչ առավել) մեծություն է: Տե՛ս **Syme**, 1964, 121: «Յուզության պատերազմը» գրվել է 41–40-ին, իսկ «Պատմությունը»՝ հետագա չորս-հինգ տարում:

⁵⁶ Սալլուստիուսը գիտի համընդհանուր ճգնաժամի տարասեռ պատճառների մասին՝ տնտեսական, քաղաքական, իրավական: Սակայն դրանք բոլորը համարելով է նախ և առաջ մշակութային և բարոյական հակաբժեքների տիրույթում: Տե՛ս **Earl**, 1961, 41–60:

⁵⁷ Ծիսական գործառույթից բխող այս ժանրը ներհատուկ էր դասական հունական, հինկտակարանային և բյուզանդական (քրիստոնեական) գրական միջավայրերին: Տե՛ս **Alexiou**, 1974, 83–101; **Berlin**, 2002, 15–22: Հայոց պատմական ողբերի մասին տե՛ս **Խաչատրյան**, 1969, 34–36:

պետության (Epistulae ad Caesarem senem de republica)», որք իրենց ռճային հասկազօծերով տարբերվում են նրա այլ գործերից: Եվ նախորդ սերնդի հետազոտողները դրանք սովորաբար չէին մտցնում հեղինակի ժառանգության մեջ: Սակայն նորերի ուշադրությունն արդեն ավելի ու ավելի սևեռվում է «Թ-դթերի» իմաստային կողին, որի առնչությունները «Կատիլինայի» հետ աներկբայելի են:⁵⁸ Մենք այս միտումի համակիրն ենք, ուստի խնդիր ենք դրել թարգմանելու այս երկու գործերը՝ մեկնություններով և ուսումնասիրությամբ:

Նշենք, որ ձեռնարկն այս կապված է նաև որոշակի «տեխնիկական» դժվարությունների հետ, զի Սալլուստիուսը սովորական պատմագիր չէ: Նրա գրությունը առավել կարևորվում են իրադարձությունների զուգորդային, տիպաբանական և իմաստային լծորդումները, իսկ ժամանակային կապերը զգալիորեն ստվերված են: Նույնը վերաբերում է նաև պատումի աշխարհագրական չափույթին. տեղանքի անունները երբեմն բացակայում են, երբեմն էլ խճողված են: Այս ամենին գումարած ռճական հնաբանությունները (արխայիզմ), որք սոսկ զարդանախշեր չեն, այլ պատումի իմաստային բանալիներ: Այլով բանիվ՝ Սալլուստիուսի գրույթը ենթադրում է մեկնության նորանոր հնարավորություններ: Լոկ պահանջվում է համապատասխան ընթերցող՝ հառաջացած անտիկ պատմության և իրավունքի, լեզվի և մեկնարկետի, ճարտասանության և իմաստասիրության այլևայլ տիրույթներում:

ա. «Կատիլինայի» իմաստային խաղընթացը

Սալլուստիուսը խնդիր ունի ձևակերպելու Ք. ա. 60-ականների Հռոմում ծավալված ընկերային և քաղաքական, բարոյական և հոգեբանական ճգնաժամն իբրև պատումային միջավայր: Միտումն է բացահայտել ժամանակի խորքային կապերն ու առնչությունները և գրույթի միջոցներով, նախ՝ կարգ ներմուծել իրադարձությունների քառ-

⁵⁸ Այս մասին տե՛ս Ramsey, 2015, 415–416: Համաձայն հեղինակի՝ նամակները գրված են Ք. ա. 50 և 48 թվականներին:

տիկ ընթացքի մեջ, ապա ուրվագծել դրա հաղթահարման ուղիները: Այլորեն՝ հեղինակի նպատակն է քառտիկ առօրեականությունը բանաձևել իբրև խաղընթաց և ուրվագծել դրա ձևական և իմաստային սկիզբը, ընթացք-գարգացումը և հանգուցալուծում-ավարտը:

Իրականության և գրույթի փոխհարաբերությունների այս հիմնախնդիրը հարացուցանված էր տակավին Արիստոտելի «Պոետիկայում» և մեծ ազդեցություն ուներ հելլենիստական, իսկ ապա նաև հռոմեական մտավոր միջավայրերում:⁵⁹ Եվ Սալլուստիուսը բացառություն չէր. թռուցիկ հայացքն իսկ ի գորտու է «Կատիլիսայում» հետագծելու նման խաղընթացի առկայությունը՝ հարկավ պարուրված հոետորաբանական և իմաստասիրական տարասեռ նրբերանգներով: Ուստի որոշարկել յուրաքանչյուր շրջափուլի հստակ սահմաններն ըստ երկասիրության ձևական կառուցվածքի (ենթաբաժիններ) համարյա անհնարին է, բայց միանգամայն հնարավոր՝ ըստ իմաստային սահքի: Պատահական չէ, որ որոշ հետազոտողներ՝ տրված «Կատիլիսայի» զուգորդական (ասոցիատիվ) ընկալմանը, պարզապես զանց են առնում այս խնդիրը: Ումանք էլ տարիմաստ տարբերակներ են առաջարկում՝ մեկնարկելով տեքստի ընկալման իրենց կերպից՝ ինչ դիտանկյուն, ինչ մեթոդաբանություն, ինչ ըմբռնումներ:⁶⁰ Ստորև մենք պատրաստվում ենք նույն բանն անել՝ մեկնարկելով հեղինակի պատումի պոետիկայից՝ կառուցված ստոիկյան և (մասամբ) էպիկուրական դպրոցների արժեհամակարգերի վրա՝ հարկավ համեմված դասական իմաստասիրության և ճարտասանության, թատրոնի և քերթողական արվեստի ձեռքբերումներով:

⁵⁹ Համարվում էր, որ իրականության և գրույթի հարաբերությունների համապարփակ դրսևորումը ողբերգությունն է. «Արդ, ըստ մեր սահմանման, ողբերգությունը մի գործողություն է, որն ամբողջական է և ունի որոշակի ծավալ [...]: Իսկ ամբողջն այն է, որն ունի սկիզբ, միջնամաս և ավարտ»: Arist., Poet., VII, 2–3, 1451a, 8–11:

⁶⁰ Ասվածի դիտանկյունից, կարծում ենք, հատկանշելի է արդի հետևյալ հեղինակների հետազոտական փորձառությունը. Büchner, 1982, 93–105; Ramsey, 2007, 6–21; Batstone, 2010, 3–10; Garrish, 2019, 43–73:

Հրնթացս Սալլուստիուսի տեքստի քննության մենք անդրադարձնալու ենք ստոիցիզմի հիմնարար արժեքներին: Մակայն անելու ենք դա Մեկնությունների մեջ՝ ի տեղի, կոնկրետ իրադարձությունների և հերոսների (կամ հակահերոսների) առնչությամբ: Իսկ արդ մեկ-երկու խոսք Դպրոցի մասին: Հիմնվել է մոտ Ք. ա. 300 թվականին՝ Չենոն իմաստասերի նախաձեռնությամբ: Անցել է զարգացման երեք շրջափուլ՝ Վաղ Ստոիա՝ մինչ Ք. ա. 2-րդ դարի կեսերը, Միջին Ստոիա՝ մինչ Ք. ա. 1-ին դարի վերջը, Ուշ Ստոիա մինչ՝ Ք. հ. 3-րդ դարի վերջը: Այս ընթացքին ձևակերպվել են Դպրոցի հայեցողական երեք կարևոր տիրույթները՝ տրամաբանություն, գոյաբանություն և բարոյագիտություն: Ընդամին, Վաղ Ստոիան կենտրոնացած էր տրամաբանության և (հատկապես) գոյաբանության վրա՝ մեկնարկելով Հերակլիտեսից, Էմպեդոկլեսից և Պդատոնից: Միջին Ստոիան նախապատվությունը տալիս էր բարոյագիտության և քաղաքական իմաստասիրության հիմնախնդիրներին: Աստ կարևորվում էին սոփեստների և Արիստոտելի գաղափարներն ու հղացքները: Ծեշտադրվում էին մարդ էակի և նրա համակեցության տիեզերական առնչությունները, որոնց կենտրոնական բաղադրիչը տիեզերական Հուր-Բանականն էր: Դրանից էին արտածվում Օրենքը և Արդարությունը, Համաչափությունը և Բախտը, Գեղեցկությունը և Առաքինությունը: Բանական սերմի շրջանառությամբ վերջիններս ներթափանցում են գոյակարգի բոլոր հարթակներ՝ սկսյալ աստղերից մինչ մարդ էակ և նրա ընկերային միջավայր՝ սպասիվելով դրանց բնականոն կենսունթացը: Մակայն Միջին Ստոիան, ի տարբերություն Վաղ Ստոիային, ճանաչում էր նաև մարդու բարոյական ընտրության իրավունքը և պատասխանատվությունը հանուր կարգի համար: Ծանաչում էր, որ բարոյական անկումը կարող է խաթարել ինչպես անհատի, այնպես էլ հանրային կենսունթացը: Այդ պարագային Բախտը դառնում էր անկանխատեսելի ու քնսահան: Մյուս կողմից՝ քայքայումը հնարավոր է մեղմել և (սակամ ժամանակավորապես) ի չիք դարձնել ականավոր գործիչների իննովացիոն ծրագրերով: Հանդերձ այդու, անխաթար է մնում գոյակարգի հիմնարար սկզբունքը՝ ամենայն գոյացություն վաղ թե ուշ հանգելու

է իր ավարտին: Ասվածին հավելենք, որ Միջին Ստոիան (Հնորիկի Պանետիոսի, Պոլիբիոսի և Պոսիդոնիոսի) լայն տարածում ստացավ հռոմեական միջավայրում, և նրա գաղափարները լավագույնս ներկայացված էին Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի և Սալլուստիոսի գրույթներում:⁶¹ Այդ մասին գիտեր տակավին Սկիպիոն Էմիլիանուսը, որը կանգնած ավերված Կարթագենի փրատակներին, ողբում էր հռոմի բախտը:

Սկիզբը «Կատիլինայի» խաղընթացի տեսական մուտքն է, որը, մեր մոտեցմամբ, պարառում է նրա I – XIV ենթագլուխները: Մեկնազաղափարը ստոիկների տեսությունից է, որը հատակ գուգահեռներ էր տեսնում մարդ էակի և նրա ընկերային–քաղաքական միջավայրի միջև: Ք. ա. 2–րդ դարի պատմագիր Պոլիբիոսն այն կիրարկում էր նաև համաշխարհային պատմության նկատմամբ: Հավատացած էր՝ ընկերային–քաղաքական ձևերը նման են կենդանի օրգանիզմների, զի անցնում են ծագումի, ծաղկումի և անկումի շրջափուլերով [Polyb., VI, 2, 5;]:

Հուսկ ամենևին էլ պատահական չէ, որ Սալլուստիոսն իր գործն սկսում է մարդ էակի քննությամբ՝ հատկանշելով նրա կառույցի երկու հակադիր բևեռները՝ մարմինը և հոգին (corpus et animus): Եվ հատկապես հոգու վերին հատվածը՝ *բնական/բանական ձիրքը* (ingenium), որի գերակայությամբ նա ունակ է կտրվելու կենդանական զանգվածից և կապվելու աստվածային ոլորտին: Վերջինիս առաջնորդությամբ էլ մարդ էակն ի գորու է լռեցնելու իր մարմնական կրքերը և ապրելու հավասարակշիռ կյանքով՝ *ստանց զայրույթի և մղումի* (sine ire et studio): Համաձայն ստոիկյան ըմբռնումների՝ դա ինքնաբավ և բնական կյանքի ճանապարհն է: Եվ ոչ միայն մարդ էակի, այլ նաև ընկերային–պետական ձևերի և (ընդհանրապես) պատմության:

⁶¹ Հարցերի այս շրջանակի մասին տես մանրամասն Zeller, 1931, 209–226; Утченко, 1977, 86–98; Inwood, Donini, 1999, 682–684, 714–723; Schofield, 1999, 756–764; Inwood, 2003, 7–32.

Մարդ էակը սովորաբար ապրում է միջակա-անորոշ արժեքներով՝ առողջություն կամ հիվանդություն, հարստություն կամ տնանկություն, ուրախություն կամ տրտմություն, անհայտություն կամ փառք: Այս հարթակից նա ի գորու է բարձրանալու դեպի առաքինություններ (virtutes)՝ չափավորություն, ինքնատիրապետում, արություն, արդարադատություն, իմաստություն: Արժեքներ, որք զուգորդվում են համապատասխան գործողությանին կամքով: Մարդուն առաջնորդում է բանական ձիրքը, և ամենևին էլ պատահական չէ, որ դրա բացակայությամբ նա անկում է արատի հարթակ (vitia)՝ ընչաքաղցություն, զեխություն, որկրամոլություն, խարդախություն, մարդադավություն, իշխանատենչություն: Ասվածը Սալլուստիուսը ներկայացնում է իր և Կատիլինայի օրինակով:

Ինքը պատանեկությունից տրվել է արատին՝ ապրելով ստորակա նյութական գրգիռներով: Սակայն հրնթացս տարիների կարողացել է հասկանալ սխալը և բռնել առաքինության ուղին, զի առողջ էր ծնունդով իրեն տրված բանական ձիրքը: Եվ արդ՝ ձեռնարկել է «Կատիլինայի» գրությունը՝ ըմբռնելու Հռոմը պատուհասած խորագույն ճգնաժամը և ուրվագծելու ելքը դրանից: Ինչ վերաբերում է Կատիլինային, նա նույնպես պատանեկությունից բռնել է արատի ուղին, սակայն ի գորու չի եղել հեռանալու ստորակա կրքերից, զի թույլ և արատավոր էր իր բանական ձիրքը: Հարդյունս ձեռնարկել է պետության բռնի հեղաշրջման գործը՝ իր շուրջ համախմբելով նմաններին:

Հաջորդ տրամաբանական անցումը հարց է հարուցում՝ ինչպես էին այդ *նմանները* հայտնվել Հռոմում: Պատասխանը հեղինակը որոշել է փնտրել հռոմեական անցյալի հեռանկարում՝ կրկին մեկնարկելով մարդ էակի և նրա ընկերային-պետական կառույցի համակերպության սկզբունքից: Վաղ հռոմեացիները, ըստ նրա, գոյացել են երկու թափառ ցեղերից, որք ազատ էին, բայց անկիրթ ու անսանձ: Մեկը տրոյացիների ժառանգներ էին, մյուսը՝ տեղաբնիկներ: Համաբնակվելով միևնույն քաղաքի պատերից ներս՝ նրանք դյուրավ միավորվեցին և ձևավորեցին ընդհանուր բարքեր, օրենքներ և կառավարման հաստա-

տություններ: Մարդկային չափույթով՝ խթանը կրկին գալիս էր բանական ձիրքից, որն ունակ է հանրույթը առաջնորդելու առ հանուր Բախտը և Արդարությունը: Նման զարգացումն Արիստոտելը որակում էր իբրև անցում դեպի քաղաքակրթություն (πολιτεία) [Aristot., Polit., I, 1253a, 15]:

Այս առնչությամբ ցանկանում ենք հատկանշել, որ անդրադառնալով Հռոմի պատմության ընդհանրական պատկերին՝ Սալլուստիուսը խուսափում է հիշատակել (անգամ ակննավոր) պատմական դեմքերին: Չկան առանձին հերոսներ, կա լոկ մի հերոս՝ հռոմեական ազգը (populus Romanus): Անտարակույս, այս մոտեցումը նա ժառանգել էր Կատոն Ավագից, որն իր «Ծագումներ (Origines)» գործը շարակարգել էր հենց այս սկզբունքով: Սկզբունքին հավատարիմ՝ Սալլուստիուսը Վաղ Հռոմի պատմությունը ներկայացնում է իբրև ընդհանրական կերպափոխությունների մի շարք: Պատմական ընթացքը նա դիմավորում է սուսկ իր (կամ դրան մերձ) ժամանակներում:

Հռոմի արքայական դարաշրջանը Սալլուստիուսը պատկերում է իբրև միապետություն, որին ներհատուկ է ազնվապետության աներկրա երանգ, զի «[...] ընտրյալ այրերը, որոնց մարմինը հընթացս տարիների թալկացել էր, իսկ բանական ձիրքը՝ զորացել իմաստությամբ, հոգ էին տանում պետության մասին»: Sall., Cat., VI, 6: Խոսքը, հարկավ, ծերակուտականների մասին է, որք բավական ներուսակ էին ընտրովի և ոչ բացարձակ իշխանությամբ օժտված արքաների կողքին: Բանական ձիրքի միջնորդությամբ Բախտն առաջնորդում էր հռոմեացիներին:

Ժամանակ անց, սակայն, Բախտը լքեց նրանց, և հանրույթն սկսեց հետադիմել. արքայական իշխանությունը վերածվեց «գոռոզ բռնատիրության»: Եվ պատճառը նախ և առաջ համակարգային էր. Պոլիբիոսի հետևողությամբ Սալլուստիուսը մտածում է, որ պարզ ընկերային-պետական ձևերը, ըստ բնության կարգի, վաղ թե ուշ վերասերվում են իրենց հակաձևերի (ἀναβολή τῶν πολιτεῶν ὀρθῶν): Polyb., VI, 5, 10–15: Համակեցական կարգն ու անդորրը «[...] զորացնելու աղագավ [հռոմեացիներն] ամենամյա իշխանություն հաստատեցին՝ ընտրելով երկու իշխանավորի»: Sall.,

Cat., VI, 6: Խոսքը Բ. ա. 510 թվականի հեղաշրջման մասին է, հարդյունս որի Հռոմում հաստատվեց հանրապետական կարգ (Res publica):

Հավատարիմ իր հետազոտական սկզբունքին՝ Սալլուստիուսը Հանրապետությունը նույնպես ներկայացնում է մարդկային չափույթով: Հանուր մասնակցումի ընկերային միջավայրը քաղաքացու պահվածքի նոր խթաններ էր պարունակում: Մեկնակետը փառքի ծարավն էր (gloriae lubido), որը նրանց առաջնորդում էր առ *գործք արության և իմաստության*. «Հանուն փառքի [բոլորը] խիստ մրցակցում էին միմյանց [...]: Համարում էին, որ հենց դա է իրենց ունեցվածքը, հենց դա է իրենց բարի անունն ու գերագույն հոչակը: Պապակ էին գովեստի, ազատ՝ փողի [գայթակղությունից]. ձգտում էին լոկ արժանի փառքի և ազնիվ [վաստակած] ունեցվածքի»: Sall., Cat., VII, 6: Ի հավելումն՝ «Նրանց միջավայրում բարի արդարությունը պահպանվում էր ոչ այնքան օրենքներով, որքան բնական խթանով»: Sall., Cat., IX, 1-2: Հարդյունս հռոմեացիները «[...] հարգում էին աստվածների տաճարները և փառքով զարդարում իրենց տները»: Sall., Cat., XII, 4: Նրանք կրկին գտել էին ճանապարհը դեպի հանուր բնական (և բանական) միջավայր, որը ստոիկները նույնացնում էին աստվածային արդարության և համաչափության հետ:

Եվ նրանք ծավալվեցին նախ՝ Իտալիայում: Սալլուստիուսի իդեալական բանաձևմամբ՝ «Սկսեցին բարեկամություն հաստատել ավելի շատ տալով, քան ընդունելով»: Sall., Cat., VI, 5: Ապա Բախտը նրանց առաջնորդեց դեպի հեռուն: Եվ ինչպես հատկանշեցինք վերը, հրնթացս ընդամենը մեկ սերնդի կենսատևողության հասան տիրապետության ամբողջ Միջերկրածովքի նկատմամբ:

Սակայն աստ հռոմեացիներին սպասում էին փորձություններ՝ ինչպես անձնական, այնպես էլ համակարգային: Դարձյալ կենտրոնում մարդ էակն էր: Ահռելի հարստություն սկսեց ներհոսել Հռոմ, և միատարր հանրույթն անպատրաստ գտնվեց նման գայթակղությանը: Այն նախ ճաքեր տվեց, ապա բևեռացավ, զի բարիքներից սկսեց օգտվել միայն ընտրախավը՝ լավերը (boni): Ապա առանձ-

նացավ նրանց մի նեղ շրջանակ՝ լավագույնները (optimi) կամ փոքրամասնությունը (pauci). «Ազահությունը խաթարեց հավատարմությունը, ազնվությունը և զանազան բարիքներ, իսկ դրանց փոխարեն մտքեց բարձրահունությունը, դաժանությունը, աստվածների նկատմամբ արհամարհանքը: Սովորեցրեց ամեն ինչ ծախսու համարել»: Հեղինակի պատկերավոր խոսքով՝ տրված մարմնական կրքին ու ազահությանը՝ նրանք սկսեցին «քանդել-հարթել լեռները և ենթարկել ծովերը»: Sall., Cat., X, 4; XIII, 1:

Այս գործընթացի հակառակ երեսն առնչվում էր հասարակներին (plebs), որք իրենց եռանդով և զոհերով ապահովեցին այսօրինակ ծավալումը: Նրանք, ընդհակառակը, կորցրին իրենց ինչքը (հայրենի հողակտորներ) և խճճվեցին պարտքերի մեջ: Քշվեցին տներից, դարձան անարգ թափառական՝ օտարված հանուր բարիքի գիտակցությունից: Եվ սրան հետևեց բարոյական անկումը. նախկին հողագործ-գիվորները դարձան օրինազանց ու խարդախ, չարագործ ու մարդադավ և սկսեցին հակվել հանրակարգի հեղափոխման մտքին: Ամեն ոք, «[...] որ արբեցողությամբ, խաղամոլությամբ, ձեռնածությամբ և որկրամոլությամբ մսխել էր իր հայրական ժառանգությունը և վառվում էր ծանր պարտքերի ներքո, այս կերպ փափագում էր ի չիք դարձնել իր անպատվությունն ու չարագործությունը»: Sall., Cat., XIV, 2:

Ըստ հեղինակի՝ սա արդեն իր դարաշրջանի հիմնագիծն էր, երբ հռոմեական հանրույթը կրկին կանգնեց ընկերային հետադիմության հեռանկարի առջև: Ցամաքում էր նրա բանական ձիրքի պաշարը: Եվ Բախտը կրկին դառնում էր անկանխատեսելի ու թշնամական: Հուսկ պարզ դարձավ, որ «բոլոր վատ բաները ծագում են լավ բաներից»: Այստեղ էլ ավարտվում է «Կատիլինայի» խաղընթացի առաջին շրջափուլը:

Ընթացք-զարգացումը. համաձայն մեր մեկնաբանության՝ պարառում է «Կատիլինայի» XV-XXXIII ենթագլուխները: Խնդիր ունի բացահայտելու հռոմեական հանրույթի ծայրահեղ բևեռացումը և դրան առնչվող հանգամանքները՝ պատմական, իմաստասիրական, հոգեբանական: Հիշեց-

ներք, որ աստ Սալլուստիուսի տարտամ–ընդհանրական պատումը դառնում է առարկայական ու դիմավորված: Նաև աներկբայորեն թատերայնացված է՝ կառուցված հերոսների և հակահերոսների բախման տրամաբանությամբ: Բախում, որը, սակայն, ի գորու է կերպավորվելու իր բնեռների արժեքանությունն ու զարգացման հեռանկարը: Շատ բան կախված է դիտողի (կամ ուսյալ ընթերցողի) դիտանկյունից՝ ունակ առտնին խոսքերի, ժեստերի, գործողությունների ներքո տեսանելու խորքային իմաստներ ու զարգացումներ:

Բախումի արժեքանությունը. առաջին հայացքն իսկ բավարար է՝ պնդելու, որ խաղընթացի այս հատվածը համաբերված է ընդդեմ թե՛ լավերի, թե՛ հասարակների: Այսինքն՝ խոսքը կրկին համակարգային խաթարումի մասին է: Սակայն հեղինակի խոսքն ուղղված է առաջին հերթին վերասերված հասարակների դեմ, որք տարբեր տեղերից եկել–լցվել էին Հռոմ և վերածել այն *կեղտաշրի փոսի*. «գի [ցանկացած] հանրություն կան մարդիկ, որք, ոչինչ չունենալով, նախանձում են լավագույններին և փառաբանում ստորներին, ատում են ամենայն հինը և առաջ մղում նորը, ունեցածի նկատմամբ հակակրանքից ձգտում են փոխել ամեն բան»: Sall., Cat., XXXVII, 3: Սակայն անաչառ աչքն ավելին է տեսնում. լուսանցքայնացած այս զանգվածին (տարբեր նկատառումներով) հարում էին տարբեր հանրախմբերի ներկայացուցիչներ՝ ծերակուտականներ, հեծյալներ, արհեստագործներ: Նաև՝ իտալիկներ, գաղութաբնակներ, նախկին զինվորներ: Նաև՝ բարեկեցիկ ընտանիքների պարմանիներ, որոնց ձգում էր փոփոխությունների տարտամ հրապույրը:

Այս իրողությունն իր հետքը թողել է հեղինակային տեքստի վրա: Արտաքինից տպավորություն կա, թե Սալլուստիուսն անվերապահորեն հետևում է Կիկերոնի հակակատիլիսյան ճառերի ոգուն ու տառին: Այդուհանդերձ, առկա է նաև թաքուցյալ, իսկ երբեմն էլ թանձրացյալ և բավական հստակ ուրվագծի պատումային մի շերտ, որ կառուցված է ըստ հակառակ կողմի (կատիլիսյան) փաստարկների: Ասվածի բարձրակետը հեղինակի միտքն է առ այն, որ գործի հանգամանքները տակավին կարիք ունեն լուրջ քննության. «Իսկ մենք մտածում ենք՝ իր

կարևորությամբ հանդերձ՝ այս գործը քիչ է բացահայտված»։ Sall., Cat., XXII, 3:

Մեկնարկելով այս ըմբռնումից՝ Սալլուստիուսը դիտարկվող իրադարձությունները ներկայացնում է իբրև երկու ընկերային-քաղաքական համալիրների բախում. մի կողմից՝ պաշտոնական Հռոմը, մյուս կողմից՝ նրա հակապատկերը: Երկուսն էլ կազմակերպված են համարյա թե նույն սկզբունքով՝ Աշխարհաժողով, Ծերակույտ, բանակ, պաշտոննություն: Հարկավ, կատիլիսյան կողմի կազմակերպվածությունը կայացման փուլում է տակավին: Սակայն միտումն անժխտելի է. հակահերոսն իր շուրջն է համախմբել լուսանցքայնացած հանրազանգվածը՝ խնդիր դնելով նրանից վերաձևել մի նոր Հռոմ: Այս առումով հատկանշելի է նրա հրավիրած հանրահավաքի տեսարանը (contio), ճառը, իսկ ապա առաջարկը՝ ընտրելու իրեն առաջնորդ: Sall., Cat., XVII, 1-7:

Մերկաները, ամենայն հավանականությամբ, ընդունել են հակաիշխանական գործողությունների ծրագիր և Կատիլիսյային էլ օժտել արտակարգ լիազորություններով: Պատահական չէ, որ նա հետագայում ուր էլ գնար, իր հետ տանում էր կոնսուլական իշխանության խորհրդանիշները՝ արծիվները և խրճուռքը: Sall., Cat., XXXVI, 1: Հայսմ հիմք կա պնդելու, որ մասնակիցներն իրենց հանրահավաքը դիտարկում էին իբրև Աշխարհաժողով: Համաձայն Սալլուստիուսի՝ ավարտելով խոսքն ուղղված բոլորին՝ Կատիլիսյան առանձնացել է մտերիմների նեղ շրջանակով՝ կազմակերպական խնդիրներ քննարկելու աղազավ: Մնացյալ մասնակիցները գիտեին այս մասին և, հավանաբար, այն զուգահեռում էին Ծերակույտին: Հենց այս նեղ կազմի համախումբն էլ կայացնում էր կարևորագույն ռազմավարական և մարտավարական որոշումները:

Լուսանցքայնացած զանգվածը, հակառակ Սալլուստիուսի քարոզչական հավաստիացումներին, քառտիկ, անսանձ ու աննպատակ չէր: Երբ Հռոմի Ծերակույտը որոշում կայացրեց, որ պատրաստվող դավադրության մասին տեղեկության համար մարդիկ կպարզևատրվեն՝ ստրուկները՝ ազատությամբ և 100 000 սեստերցով, ազատները՝ ան-

հանցապարտությամբ և 200 000 սեստերցով, Կատիլինայի շրջապատից ոչ որ չգնաց այդ քայլին: Sall., Cat., XXX, 6; XXXVI, 5: Եվ հետո, ի հակադրություն պաշտոնական իշխանությունների՝ նա հրաժարվեց իր շարժման մեջ ընդգրկել ստրուկներին, թեպետ ցանկացողների պակաս չկար. «[...] նա չէր ընդունում ստրուկներին, որոնց հոծ ամբոխն սկզբում իր մոտ էր գալիս–խոնավում. հույսը դրել էր դավադրության ուժերի վրա և մտածում էր, որ անհարիր է իր ծրագրին, եթե ի հայտ գա, որ [ազատ] քաղաքացիների գործին մասնակցում են փախստական ստրուկներ»: Sall., Cat., LVI, 5: Ավելին՝ Կատիլինան և իր կողմնակիցները միտում ունեին ներկայանալու իբրև համազգային շահի մարտիկներ՝ պատրաստ ինքնազոհողության հանգույն վաղ հռոմեական պլեբեյների: Ինչպես նշվեց վերը, իրենց լքում–հեռացումներով նրանք ստիպում էին պատրիկներին գնալու զիջումների և բարեփոխելու համակեցական կյանքի հիմերը. «[...] մենք զենք չենք բարձրացրել ո՛չ ընդդեմ հայրենիքի, ո՛չ էլ այլոց վտանգելու համար, բայց մեր թշվառ ու սնանկ անձր հանուր ապօրինությունից փրկելու նպատակով»: Sall., Cat., XXXI, 1:

Ասվածը ստիպում է մտածել, որ լուսանցքայնացած զանգվածը միագիծ ու միատարր չէր: Կատիլինային հարած հատվածն արմատապես տարբերվում էր Հռոմում խոնվածներից՝ տարտամ, անորոշ ու կանաչի: Վերջինս ապրում էր առտնին կյանքով՝ անհոգության և զվարթության մեջ, բայց ճգնաժամի պահին կերպափոխվում էր միանգամայն: Կատիլինյան ճգնաժամի ընթացքին նրա անդամներն «Սկսեցին աճապարել ու դողալ՝ հավատ չընծայելով որևէ տեղանքի, որևէ անձի. ո՛չ պատերազմի մեջ էին, ո՛չ խաղաղության, վտանգն էլ չափում էին ըստ իրենց վախի»: Sall., Cat., XXXI, 2: Եվ վախի ներքո էլ սկսեցին հավատ չընծայել «ո՛չ իրենց, ո՛չ էլ հայրենիքին»:

Արդարև, երկու հակադիր ձայն կա «Կատիլինայում». մեկն առերևույթ է՝ ընդդեմ շարժման, մյուսն անդրական՝ հանուն դրա: Կրկնենք մեկ անգամ էլ. դրանք պատկանում են Հռոմի թատերայնացված պատմության երկու հիմնաքնեռներին: Նրանց արժեքանությունը (տարբեր տոնայնությամբ) առկա է «Կատիլինայում», և ուսյալ ընթերցողին

է թողնված կայացնելու իր համար առավել ընդունելի որոշումը: Այլ խոսքով՝ թե՛ պատմական ժամանակն ու իր հերոսները, թե՛ դրանք արտացոլող գրույթը հատկանշվում են անկայունության աներկբա երանգներով:

Բախումի գործողությանին ընթացքը. Կատիլինայի իշխանական նկրտումներն ընդգրկում էին բավական տևական մի ժամանակաշրջան՝ Բ. ա. 66 – 62 թվականները: Մինչ 63–ը նա աշխատում էր հասնել նպատակին սահմանադրական ճանապարհով՝ փորձելով ընտրվել կոնսուլ: Սակայն հանդիպեց *գորեդ քչերի* (pauci) պատին, որը բոլոր (օրինական, կիսաօրինական և ապօրինի) միջոցներով փակել էր նրա ուղին: Հանրույթին վախեցնում էին նրա սուլլայական անցյալով, թեպետ իրենցից շատերը նույնպես մասնակցել էին դրան: Այս ընթացքին Կատիլինան ձևավորեց մերժվածների և դժգոհների իր հանրախումբը (societas) և, ինչպես նշեցինք, փորձեց դրան տալ հաստատության կառույց: Նպատակն էր Հռոմը կանգնեցնել հակա–Հռոմի դիմաց: Այս կերպ, հիշեցնենք, գործել էին տակավին իտալիկները *Դաշնակցային պատերազմի* ընթացքին՝ Բ. ա. 91–87 թվականներին, և հասել հաջողության՝ ստանալով հռոմեական քաղաքացիություն և հավասարեցնելով իրենց քաղաքական իրավունքները հռոմեացիների հետ: Արդեն վերջին ընտրություններից հետո, ըստ Սալլուստիուսի, Կատիլինան սկսեց հակվել հարցի լուծման այս ուղուն: Եվ սկսեց ուժեր ձևավորել ինչպես Հռոմում, այնպես էլ Իտալիայի տարբեր հատվածներում:

Բախումն իր բարձրակետին սկսեց մոտենալ Բ. ա. 63–ի նոյեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին, երբ հերթական անգամ Կատիլինան տանուլ տվեց ընտրությունները: Պաշտոնական Հռոմի գործողությունները համակարգում էին Կիկերոնը և Ծերակույտը: Սալլուստիուսի ներկայացմամբ՝ կոնսուլը (ականավոր մտածողն ու ճարտասանը) համարյա համր է, միայն գործում է: Ուղիղ դեմքով չի բացահայտում իր գործելակերպի շարժառիթները. ուսյալ ընթերցողը դրանք պետք է փնտրի նրա ճառերի մեջ: Միայն դրանից հետո վերադառնալով «Կատիլինայի» տեքստին՝ կարողանա լսելի

դարձնել կոնսուլի ձայնը և գնահատել նրա ազդեցությունը դեպքերի ու գրույթի վրա:

Իսկ մինչ այդ առաջին պլանին է Ծերակույտը: Ճիշտ է, արդեն վաղուց միասնական չէ. *ազդեցիկ քչերը* (pauci) մնացյալներին պահում են իրենց քաղաքական, տնտեսական, քարոզչական ազդեցության ներքո: Սակայն Կատիլինայի դեմ միավորվում է, զի խնդիրն իրենց հանուր տիրապետության մասին է: Եվ Ծերակույտը համախումբ ընդունում է ծայրահեղ իրավիճակներին հարիր որոշում. «Թող ջանան կոնսուլները, որ Հանրապետությունը կորուստ չկրի: Համաձայն հռոմեական սովորույթի և Ծերակույտի որոշմամբ՝ այսու [գերագույն] պաշտոնյային տրվում էր արտակարգ իրավունք գորք համագրելու, պատերազմ վարելու, ամեն տեսակի հարկադրանք կիրառելու դաշնակիցների և քաղաքացիների նկատմամբ, ունենալու բարձրագույն ռազմավարչական ու դատական իրավունք տանը և ռազմի դաշտում»: Sall., Cat., XXIX, 2-3: Այս նույն տրամաբանությամբ էլ Կատիլինան ճանաչվում է *հռոմեական ազգի թշնամի* (hostis populi Romani): Հայսմ ավարտվում է կողմերի *խաղաղ բախումի շրջափուլը*:

Ավարտ-հանգուցալուծումի շրջափուլն ընդգրկում է գրույթի XXXIII-LXIII ենթագլուխները: Խոսքային մենամարտերին զուգահեռ զորանում են իրական բախման նախապատրաստությունները: Այս նպատակով Կատիլինան իր ամենափորձառու կողմնակիցներին (Գայուս Մանլիուս, Գայուս Փլամինիուս) հղում էր Իտալիայի տարբեր շրջաններ՝ զինական ուժեր համագրելու: Նույն բանը Քաղաքում անում է պրետոր Պուբլիուս Կորնելիուս Լենտուլուսի առաջնորդությամբ: Սակայն շուտով հեռանում է Հռոմից, և նրա քարոզչությունը քայլ արեց՝ շարժումը հռոմեական «փառավոր անցյալով» օրինականացնելու ուղղությամբ՝ պատկերելով այն իբրև ավանդական լքում-հեռացում:

Չայսու ժամանակավ պաշտոնական Հռոմը նույնպես սկսեց գործնական քայլեր ձեռնարկել: Բացի վերոհիշյալ երկու օրենքներից, Ծերակույտը Կիկերոնի առաջարկով բեկանեց Քաղաքի և Իտալիայի ապառազմականության սահմանադրական սկզբունքը: Իր հերթին Իտալիայի

տարբեր հատվածներ հղեց ռազմական գործի հմուտ գիտակների՝ Գայուս Անտոնիուսին, Կվ. Մարկիուս Ռեկսին, Կվ. Մետելիուս Կելերին և այլոց՝ զորք համագրելու և մարտական գործողություններ ձեռնարկելու լիազորությամբ: Եվ նրանք իրենց կողմը գրավեցին անգամ ստրուկ-գլադիատորներին:

Երկու կողմերն էլ սպասում էին, թե ինչպիսին կլինի պայքարի ելքը Հռոմում: Կատիլինականների հեղաշրջման փորձը տապալվեց, իսկ ղեկավարները ձերբակալվեցին: Քաղաքի անկայուն ամբոխը, «[...] որը, նախկինում հեղաշրջման կրքին տրված, տոփում էր դավադիր պատերազմի [գաղափարով], փոխեց իր միտքը և որոշեց նգովել Կատիլինային, իսկ Կիկերոնին՝ երկինք հանել»: Sall., Cat., XLVIII, 1: Մինչդեռ Կատիլինասն մտածում էր, որ հիմնական մեղավորը Լենտուլուսն է. ինքնուրույն խաղ էր սկսել, զի համարում էր, որ «Հռոմում իշխանությունը պետք է պատկանի Կորնելիուսների տոհմին, որ Կիննան և Սուլլան արդեն ունեցել են դա, իսկ ինքը երրորդն է, ում Բախտը նախաստեսել է Քաղաքը տիրելու»: Sall., Cat., XLVII, 2:

Շերակույտում ծայր առան բանավեճեր՝ ի խնդիր դավադրության ղեկավարների հետագա ճակատագրի: Ձևակերպվեց երկու ներհակ մոտեցում. մեկը ներկայացնում էր Կեսարը, մյուսը՝ Կատոն Կրտսերը: Հաջորդիվ հանգամանալից կանդրադառնանք նրանց ըմբռնումներին, իսկ արդմիայն նշենք, որ հաղթեց Կատոնի տեսակետը, և դավադիրները պրետոր Լենտուլուսի գլխավորությամբ մահվան դատապարտվեցին:

Կատոնի ճառի հպանցիկ դիտարկումն իսկ բացահայտում է մի պարադոքսալ փաստ. նրա և Կատիլինայի մոտեցումները ճգնաժամի վերաբերյալ ընդհանուր գծերով համընկնում են: Երկուսն էլ գտնում են, որ այն համակարգային է, և նրա ծիրում ընդգրկված են հռոմեական բոլոր հանրախմբերը՝ առանց բացառության: Երկուսն էլ համարում են, որ անհրաժեշտ է հանրույթի համակարգային բարենորոգում և ընկերային նոր համերաշխության ձևավորում: Այլորեն՝ բախումի երկու բևեռների հակադրու-

թյունը, ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, խորքային իմաստով հարաբերական է:

Հենց այս տարօրինակ դիտարկումն էլ ճանապարհ է հարթում «Կատիլինայի» պատումի վերջին դրվագի համարժեք հասկացումի համար: Հայտնի է՝ հետապնդյալ պաշտոնական իշխանություններին հավատարիմ երկու բանակներից՝ Կատիլինան որոշեց տալ վճռական ճակատամարտ Էտրուրիայում, Պիստորիայի մոտակայքում՝ սեղմված Ապենինների բազուկների արանքում: Դիմեց իր զինվորներին. «[...] հորդորում եմ ձեզ՝ լինել հոգով զորեղ ու վճռական, և երբ մարտի մտնեք, հիշեցեք, որ ձեր ափի մեջ է ձեր հարստությունը, պատիվը, փառքը, նաև՝ ազատությունն ու հայրենիքը»: Այս հիշեցրեց նաև. «[...] մեզ և նրանց միևնույն մղումը չի առաջնորդում. մենք կռվում ենք հանուն հայրենիքի, ազատության ու կյանքի, նրանց [մղումն] անիմաստ է՝ կռվել մի խումբ անձանց իշխանության համար»: Sall., Cat., LXVIII, 8; 11: Մինչդեռ պաշտոնական զորքի հրամանատար Մարկոս Պետրետուսը պաթետիկ խոսք չունի. զինվորները նրան լիովին վստահում են, զի փորձառու և անբասիր սպա է և անձամբ գիտի նրանցից շատերին:

Սկսվեց մարտը: Կողմերը կռվում էին խիզախությամբ. ոչ ոք չէր զիջում և խնայում իր անձը: Իսկ Կատիլինան էլ ասես ամենուրեք էր. միաժամանակ թե՛ խիզախ զինվոր էր, թե՛ հմուտ հրամանատար: Շուտով, սակայն, զգացվեց, որ ուժերն անհավասար են: Կատիլինայի զինվորներն աշխատում էին բացը լրացնել քաջությամբ. «Երբ ճակատամարտն ավարտվեց, այդժամ միայն պարզ դարձավ, թե որքան քաջություն և որքան հոգու արություն ուներ Կատիլինայի զորքը: Զի այն տեղը, որը յուրաքանչյուրը զբաղեցնում էր կռվելիս, այժմ՝ հոգու հեռանալուց հետո, զբաղեցնում էր մարմինը»: Sall., Cat., LXI, 1–2: Պարզվեց նաև, «[...] որ մարդկային այս գանգվածից ոչ ոք (զի ազատ քաղաքացի էին) մարտադաշտում կամ նահանջի պահին գերի չի ընկել: Բոլորը հավասար էին գնահատում ինչպես իրենց, այնպես էլ հակառակորդի կյանքը»: Հայտնաբերվեց Կատիլինայի դին. «[...] դեմքին նույն վայրի հանդգնու-

թյունն էր, որն ուներ, երբ կենդանի էր»: Sall., Cat., LXI, 5-6:

Եվ ճակատամարտից հետո, կրկնենք մեկ անգամ էլ, երբ հաղթողները նայում էին ընկածներին. «[...] շուտ տալով հակառակորդի դիակը՝ գտնում էին մերթ քարեկամի, մերթ հյուրընկալի, մերթ ծանոթի: Երբեմն էլ ճանաչում էին թշնամու»: Sall., Cat., LXI, 7: Այլորեն՝ մահը խաղաղություն և համերաշխություն հաստատեց մեռածների և կենդանիների միջև: Սա է «Կատիլինայի» խաղընթացի բարձրաժողով հանգուցալուծումը (κἀταρσις): Հավանական է նաև մեկ այլ (ավելի առարկայական) հանգուցալուծում. Սալլուստիոսն էական տարբերություն է գծում Կատիլինայի և Սուլլայի գորքերի միջև: Այո, Կատիլինան մասնակցել է վերջինիս բռնատիրությանը, սակայն Պիստոռիայի մատույցներում կանգնած նրա գորքը ոչ մարդադավել է, ոչ թալանել մասնավոր ու հասարակական վայրերը, ոչ էլ պղծել սրբատեղիները: Հմնտ. Sall., Gat., XI, 4-7: Ավելին՝ իր կազմակերպվածությամբ, մարտարվեստով և բարոյականությամբ այն ձգտում է նմանվել լեգիոնին: Ասվածին հետևում է հեղինակի ավարտական խոհ-դիտարկումն առ այն, որ պաշտոնական Հռոմի բանակը հաղթանակից հետո լցված էր «[...] տարասեռ զգացումներով՝ ուրախություն ու տրտմություն, սուգ և խինդ»: Sall., Cat., LXI, 7:

Նման կերպափոխությունը ներհատուկ էր ոչ միայն Կատիլինային, այլև Հանրապետության վերջին սերնդի համարյա բոլոր ներկայացուցիչներին: Այլորեն՝ նա արդեն արքեստիպ էր ինչպես պատմության ողբերգության, այնպես էլ զավեշտախաղի համար:

բ. Խաղընթացի դիմակները

«Կատիլինայի» գրույթում գործող անձինք բազում են՝ ամենատարբեր ընկերային հարթակների ու բարոյական արժեքների անձինք, որք այսպես թե այնպես ներագրում են իրավիճակների վրա: Սակայն նրանցից քչերն են մարմնավորում ճգնաժամի իմաստային հանգույցները և հայտանշում դրա պատճառներն ու հաղթահարման տարբերակները:

Այս դիտանկյունից, կարծում ենք, առաջին հերթին առանձնացնելի են հետևյալ գործող անձինք՝ Կատիլինան, Կիկերոնը, Կեսարը և Կատոն Կրտսերը: Տարբեր ներուձակությամբ (իրենց հեռակա-ներկայությամբ) դեպքերի ընթացքին ազդում են նաև Կատոն Ավագը, Գրաքուսները և հատկապես Սուլլան: Սալլուստիոսի թատերայնացված գրույթում նրանք ներկայացնում են դիմակների յուրահատուկ մի խաղ: Կան նաև հավաքական դիմակներ՝ Կատիլինային հարող զանգվածը, հռոմեական ամբոխը, Ծերակույտը, որոնց մասին առիթ ունեցանք խոսելու:

Կիկերոնի դիմակը (106-43 թթ.) «Կատիլինայի» գրույթում, բացի համրությունից, նաև համարյա անշարժ է: Հռոմում «սոր մարդ» է և չէր հասնի իշխանական բարձունքների, եթե չլիներ ծայրահեղ իրավիճակը: Համոզված է, որ Կատիլինան պետական դավաճան է, իսկ նրա շարժումը՝ դավադրություն՝ ամբոխի եսակենտրոն նկրտումներին հազուրդ տալու աղագավ: Ուստի արժանի է մահապատժի: Միաժամանակ, սակայն, գիտակցում է, որ ամբոխի մեծամասնությունը հռոմեական քաղաքացիներ են, և նրանց նկատմամբ ծայրահեղ պատիժն առանց Աշխարհաժողովի որոշման «[...] բեռ է լինելու իր, իսկ անպատիժ թողնելը՝ պետության համար»: Sall., Cat., XLVI, 2: Այլորեն՝ անգամ աներեր կոնսուլի հոգում առկա է անորոշության կայծը: Ասվածին հավելենք, որ Կիկերոնը մտածում էր, թե համակարգային ճգնաժամը կարելի է հաղթահարել հարդյունս Ծերակույտի և զորեղ անհատականության համագործակցության: Թեպետ Սալլուստիոսն այս մասին անմիջակա նորեն չի վկայում, բայց քաջ հայտնի է, որ խոսքը Գն. Պոմպեոսի մասին է:

Կեսարի դիմակը (100-44 թթ.) բացահայտվում է Ծերակույտում արտասանած իր ճառում: Sall., Cat., LI, 1-43: Կասկածներ կային, թե կապի մեջ էր կատիլինյան շարժման հետ և հաջողության պարագային դեմ չէր օգտվելու դրա ձեռքբերումներից: Հին պատրիկական ընտանիքի շառավիղ էր, ուներ հատկանիշներ (զեխություն, իշխանատենչություն), որք ստոիկյան բարոյագիտության դիտանկյունից բացասական երանգ ունեին: Ընդունում էր կա-

տիլինյան դեկավարների մահացու հանցանքը, սակայն համոզված էր, որ նրանց նկատմամբ հարկ է ցուցաբերել մեծահոգություն (clementia): Նրա խոսքով՝ այս հատկանիշը հատուկ էր հռոմեացիներին հնուց անտի և նրանց ուժի դրսևորումն էր: Նման կերպ նրանք նախ և առաջ վերաբերում էին իրենց համաքաղաքացիներին՝ ազատելով մարմնական պատժից և իրավելով (հանցանքի պարագային) ինքնական հեռանալ քսոք: Ուժով էլ հռոմեացիները ստեղծել էին իրենց տերությունը՝ ամենուր պարտվածների նկատմամբ ցուցանելով մեծահոգություն: Չկա անդրշիրիմյան աստվածային դատ. ամեն բան որոշվում է այս կյանքում: Եվ դրանում աներկբա է գորեղ անհատի դերակատարությունը: Անտարակույս, նկատի ունի նախ և առաջ իրեն:

Կատոն Կրյուների դիմակը (95-46 թթ.) նույնպես բացահայտվում է Ծերակույտում արտասանած իր ճառում: Sall., Cat., LII, 1-36: Հին պլեբեյական ընտանիքի շառավիղ էր՝ Կատոն Ավագի ծոռը: Սակայն իմաստային կապն ավելի անմիջական էր, զի վերջինիս նման շիտակ, անաչառ և անկաշառ էր: Ձաղկում էր բոլոր խոտորյալներին, առաջնորդվում *բարի ու հին Հանրապետության* տեսլականով: Կասկած իսկ չունեք, որ Կատիլինան և իր կողմնակիցները հանցագործ են: Սակայն գտնում էր, որ դավադրության պատճառները խորն են ու համակարգային, զի դրա ծիրում ընդգրկված են հռոմեական հանրայթի բոլոր դասերը՝ ծերակուտականներից մինչև տնանկ հասարակներն ու ստրուկները: Համաձայն նրա՝ իրենց պետությունն ու տերությունը հռոմեացիներն ստեղծել են բարոյական բարձր հատկանիշներով և նոր միայն ուժով: Եվ առկա ճգնաժամն էլ նախ և առաջ բարոյական անկումի հետևանք է, զի ընդհատվել է հռոմեացիների անդրական կապը Հանուրի հետ: Հավատում էր անդրշիրիմյան կյանքին և աստվածային դատին: Հավատում էր նաև, որ (մաքրագործված) Ծերակույտի խնդիրը պետք է լինի վերականգնել ընդհատված կապը Բախտի և Արդարության հետ՝ արմատախիլ անելով չարիքն ի դեմս Կատիլինայի և իր կողմնակիցների:

Կատիլիինայի դիմակը (108–62 թթ.). համաձայն Սալլուստիոսի՝ ճկուն է և շարժուն: Հեղինակը չի էլ փորձում լռեցնել նրա բնավորության տարասեռությունները, զի հավատացած է, որ պատճառը բանական ձիրքի տկարությունն է: Ձիրք, որ ունակ է միավորելու մարդ էակի (ու հանրային) այլազան բաղադրիչները և առաջնորդելու առ Բարիքը: Ուստի Կատիլիինայի կերպարը հատվածական է. մի կողմից՝ կապված է Սուլլայի բռնատիրության հետ (անցյալականություն), մյուս կողմից՝ ականջալուր է հանրային պահանջին՝ Հռոմը դուրս բերելու համակարգային ճգնաժամից (ներկայականություն), երրորդ կողմից՝ ցանկանում է ձևավորել հանրային համերաշխության նոր հարացույց (ապագայականություն): Համոզված է, երբ ճառով դիմում է կողմնակիցներին՝ ներկայացնելով ահագնացող ճգնաժամը, երբ փորձում է իր շարժումը պատկերել իբրև ավանդական լքում–հեռացում (secessio), երբ մարտի դաշտում զինվորներին առաջնորդում է ի մահ: Մինչդեռ հակառակորդը (Կիկերոն) միավորում է նրա այս և այլ կետագծերը եսակենտրոն մղումների շուրջ և ստանում անկայուն ու հակասական մի կերպար՝ պատրաստ հրո ճարակ դարձնելու Հռոմը հանուն իր և շրջապատի օգուտի: Հավելենք՝ Սալլուստիոսը մինչև վերջ չի վստահում կիկերոնյան վարկածին: Հավատացած է՝ խնդիրն ավելի բարդ է և կարիք ունի վերիմաստավորման:

Հեղինակի դիմակը (86–35 թթ.) նույնպես միանշանակ ու միագիծ չէ: Առաջին հայացքից նա հակասում է ինքն իրեն. «Կատիլիինայի» սկզբում ծայրաստիճան հակակատիլիինական է և համամիտ Կիկերոնի գնահատականներին: Սակայն հընթացս պատումի վերաբերմունքը զգալիորեն փոխվում է՝ ցուցանելով այլ (ըմբռնումի) երանգներ: Եվ դա հասնում է գագաթնակետին վերջին դրվագում, երբ հավասարեցվում են բախումի ծիրում ներքաշված բոլոր մասնակիցները: Հետագոտողներն այս կերպափոխությունը սովորաբար անտեսում են: Մինչդեռ այն ունի խորքային բացատրություն, և այս առնչությամբ, կարծում ենք, հարկ է վերադառնալ Սալլուստիոսի մեկնագաղափարին՝ մարդակենտրոնությանը, որը,

ինչպես հատկանշել ենք, միավորում է գոյակարգի բոլոր հարթակները: Արդ, հեղինակն այն տարածում է նաև իր գրույթի 'նկատմամբ', հիմք ընդունելով սեփական փորձառությունը: Հիշենք՝ ունեցել էր առողջ բանական ձիրք, սակայն պատանեկությունից տրվել էր մարմնական գայթակղություններին և իշխանատենչությանը: Եվ միայն հասուն տարիքում էր ուժ գտել հրաժարվելու դրանցից և վերադառնալու Բանականին: Գտնում է, որ իր գրույթը հենց այս վերադարձի արգասիքն է, զի կրկնում է իր կյանքի ընթացքը՝ դեպքերի առտնին-քարոզչական նկարագրությունից դեպի խորքային ըմբռնում: Այս ճանապարհին նա կարևորում է իրադարձությունների վերաբերյալ տարակարծությունների ներկայացման անհրաժեշտությունը:

Ինչ վերաբերում է իրեն, ապա հաճախ բավարարվում է *չեզոք դիպորդի* կարգավիճակով՝ անուղղակի առաջնորդելով *ուսյալ ընթերցողին* դեպի եզրակացություններ, որք հազիվ նշմարելի են տեքստում. առ այն, որ համակարգային ճգնաժամը պահանջում է համակարգային լուծումներ, այն էլ՝ զորեղ անհատականության առաջնորդությամբ: Եվ այս դերում Սալլուստիուսը տեսնում է իդեալական հերոսի՝ ունակ համադրելու Կատոն Կրտսերի և Հուլիոս Կեսարի լավագույն հատկագծերը: Sall., Cat., LIV, 1-6:

3. Այլակերպումի տեսլականը.

«Թուղթք առ ծերն Կեսար»

Ընդունենք մի պահ՝ չկա որևէ կասկած, թե «Թղթերը» պատկանում են Սալլուստիուսի գրչին, և փորձենք վերհանել դրանց իմաստային առնչությունները «Կատիլինայի» գրույթի հետ: Առաջին բանը, որն այս կապակցությամբ նկատելի է, վերաբերում է հեղինակի մեկնագաղափարին առ այն, որ մարդակենտրոնությունը նրա թե՛ գոյաբանության, թե՛ բարոյագիտության, թե՛ տեքստաբանության հիմքն է: Հիրավի, «Թղթերից» հենց առաջինն սկսվում է նույն ստոիկյան հղացքով, և Ք. ա. 50-ականների վերջի իրավիճակը լուսաբանվում է ականավոր անհատականու-

թյունների լույսի ներքո: Սա տեսական մուտքն է, որտեղ ուրվագծված է չորս գործող անձ՝ Կեսարը, Պոմպեոսը, Սուլլան և ինքը՝ հեղինակը: Առանց բացառության բոլորը ներկայացված են գույներով, որոնք միշտ չէ, որ համընկնում են «Կատիլիսայի» գույներին:

Անխաթար է Հանրապետությունում տիրող իրավիճակի գնահատականը. «[...] Բախտը շատ բան անում է ըստ կրքալից մղումի»: Sall., Ep., I, 1, 2: Այլորեն՝ հանրությանը կրկին տարանջատ է հանուր Բանականից՝ տրված նյութական կրքերին ու մղումներին. «[...] բոլոր երկրները, պետությունները և ազգերը ունենում են հաջողակ կառավարում, քանի դեռ նրանց միջավայրում գերակայում է ուղիղ ու ճշմարիտ միտքը»: Sall., Ep., I, X, 3:

Համաձայն Սալլուստիուսի՝ Պոմպեոսի անձը միանգամայն հարիր է այս իրավիճակին. նա ամեն բան անում է ի հետևանս «հոգու այլասերումի»: Իսկ դա նշանակում է՝ նրա կառույցում *բանական ձիրքը* տկար է, և նա ունակ է սոսկ եսակենտրոն ու նյութապաշտ գործերի: Ի մասնավորի. «[...] նա մեծ իշխանություն է տվել ծերակուտականների մի փոքր խմբի՝ կարգաբերելու [պետական] տուրքերը, ծախսերը և դատարանները, իսկ ստորին խավին, որը մինչ այդ մեծ գորություն ուներ, անհամաչափ օրենքներով թողել է ստրկական վիճակում»: Sall., Ep., I, 3, 2: Հարկավ, խոսքը Պոմպեոսի և Կիկերոնի ծրագրի դեմ է, որք մտածում էին հաղթահարել ճգնաժամը՝ շնորհիվ գորեղ անհատականության և Ծերակույտի համագործակցության: Կատոն Կրտսերի երագած Ծերակույտի՝ առանց ընչաքաղց փոքրամասնության: Հայտնի է, որ վերջինս հետագայում հայտնվեց Պոմպեոսի ճամբարում, բայց, չհանդիպելով սպասված ընդունելության, հեռացավ և հարեց Կեսարին՝ այլասերելով նրա վարչակարգը: Sall., Ep., II, II, 3-5: Սակայն Սալլուստիուսը կարծես չի էլ նկատում այս ակներև հակասությունը՝ շարունակելով սևացնել Պոմպեոսին: Կամ էլ դա անում է որոշակի դիտավորությամբ, որպեսզի դրդի *ուայալ ընթերցողին* մտածելու այլ չափույթով:

Համաձայն Սալլուստիուսի՝ միանգամայն այլ է Կեսարի պարագան: Նա Բախտի ընտրյալն է, զի առողջ է *բա-*

նական ձիրքը, և կապն էլ հանուր Բանականի հետ ուղիղ է ու անմիջական: Դա էլ նկատի ունի հեղինակը, երբ շեշտադրում է. «[...] չի կարող չբացահայտվել խորքային որևէ բան, որ քո մտքին տեսանելի չլինի»: Sall., Ep., I, II, 1: Այստեղից էլ՝ տրամաբանական անցում. հենց Կեսարին է վերապահված «[...] կայունացնելու և բոլորի համար ընդունելի դարձնելու պետությունը»: Sall., Ep., I, IV, 4: Այդուհանդերձ, հեղինակի հետագա խոսքից պարզվում է, որ հերոսը հաճախ առաջնորդվում է միջակա-անորոշ արժեքներով և այն աստիճան, որ մարդիկ արդ հոգնել են՝ հիանալով ու գովերգելով իր բարեգործությունը: Sall., Ep., I, 1, 6: Պատճառը նրա բազմազբաղ և հոգսալի կյանքն է, որը հայեցողության սակավ առիթներ է տալիս: Սալլուստիոսն իր առաքելությունը տեսնում է այս բացը լրացնելու մեջ: Սակայն համոզված է, որ ինքը միայն միջտորդ է. իրական խորհրդատուն Հռոմն է՝ իր փառալից պատմությամբ:

Հենց նրան էլ Կեսարը պետք է ունկն դնի, զի արդիականության շատ խնդիրների պատասխաններն անցյալում են, երբ «[...] գերագույն հեղինակությունը պատկանում էր ընտրախավին, մինչդեռ մեծագույն ուժը՝ ժողովրդին: Ի հետևանս՝ պետությունում հաճախ լքում-հեռացումներ էին տեղի ունենում. հաճախ էլ ընտրախավի ազդեցությունը սահմանափակվում էր, իսկ ժողովրդի իրավունքը, [ընդհակառակը], ընդլայնվում»: Sall., Ep., I, V, 1-2: Սակայն հետագայում իրավիճակը հիմնովին փոխվել է, զի կայունության երկու բևեռներն էլ հավասարապես վերասերվել են: Առաջին հարթակ է ելել *զորեղ անհապրականությունը*, որը խնդիր է դրել վերականգնելու ընկերային համերաշխությունը՝ հենվելով հասարակների վրա: Ընդամին, նա քաջ գիտակցում է, որ հարկ է բժշկել զանգվածին՝ նրան հաղորդելով նոր արյուն. «Թերևս նոր քաղաքացիների համագրման պարագային ստացվի այնպես, որ նրանք, հուսամ, կձգտեն ազատության, և նրանց հետ էլ հները կվերականգնեն կորցրածը: Այդժամ էլ կձևավորվի ստրկությունից ձերբազատվելու մղում»: Sall., Ep., I, V, 7:

«Թողթերում» էական կերպափոխման է ենթարկվել Սուլլայի կերպարը: Ասվածն առավել նկատելի է դրան-

ցից առաջինում. «[...] հակառակորդների ծնկաչոք խոնարհումից հետո, մտահոգ իր խմբակցության գորացման խնդրով, քչերին մահապատժի ենթարկելուց հետո ձգտում էր ուրիշներին իր կողմը հակել բարեգործությամբ, քան վախի ազդեցությամբ»: Sall., Ep., I, IV, 1: Ըստ հեղինակի՝ ծայր առած բռնությունն ու սպանությունները, թալանն ու սրբապղծությունը Սուլլայի շրջապատի ինչ-ինչ անձանց սև գործն էր: Ի մասնավորի՝ հատկանշվում են Լ. Դոմետիուսը և Մ. Կատոնը, որք հետագայում ստացան արժանի պատիժ: Բռնապետի կերպարի այս մաքրագործումն ունի բացատրություն. հիշենք՝ դիտարկվող *Թուղթը* գրվել է Ք. ա. 50 թվականի վերջերին, և ընդամենը մի քանի ամիս անց Կեսարը, կրկնելով Սուլլայի փորձը, պետք է բանակը տաներ ընդդեմ Հռոմի և հաստատեր իր բռնիշխանությունը: Սալլուստիուր դեպքերի այս ընթացքի ջերմ պաշտպանն էր, ուստի «Կատիլինայի» գրույթի Սուլլայի բացասական կլիշեն նա տարածում է Պոմպեուսի վրա: Արդ նա էր Կեսարի գլխավոր ախոյանը:

Ինչ վերաբերում է իրեն՝ հեղինակին, ապա իր կերպարը նույնպես տարբեր է՝ ի հաշիվ երիտասարդ տարիների կրքալից մղումների, ընչաքաղցության և իշխանատենչության ստվերման. «[...] վաղ պատանեկությունից անհագ տենչ ունեի զբաղվելու հանրային գործերով և դրանք հասկանալու աղագավ մեծ ջանք ներդրեցի: [Եվ անում էի] ոչ թե պաշտոնի հասնելու համար, ինչպես շատերն էին անում [այն էլ] զարտուղի ձևով, այլ իմանալու, թե [մեր] պետությունը տանը և մարտի դաշտում որքան պաշար ունի զենքի, մարդկանց և կարողության»: Sall., Ep., I, 1, 3: Դա հեղինակին հնարավորություն է ընձեռել զուգահեռելու իր անձը Կեսարի հետ: Եթե վերջինս ներկայացվում է առավելաբար գործական կյանքի լույսով, ապա ինքը՝ հայեցողական: Հուսկ՝ ձևավորվում է փոխլրացման և համագործակցության անհրաժեշտություն. «Զի եթե կրծքիդ ներքո (սրտումդ) լոկ այն մտքերն են, թե ինչպես պաշտպանվես հակառակորդի հարձակումից [...], ապա կհասկանաս, որ դրանք աննշան-անարժան են առաքինության դիտանկյունից»: Sall., Ep., I, II, 3: Այլորեն՝

հանուն մեծ ծրագրերի՝ հերոսը պետք է առաջնորդվի մեծ գաղափարներով ու զգացումներով: Եվ աստ, կրկներք, նրա ուսուցիչը հին ու բարի Հռոմի պատմությունն է, իսկ միջնորդը՝ Սալլուստիոսը:

Արդ, տեսնենք՝ ինչ միջոցներով է հեղինակը մտածում բժշկել հիվանդ հանրույթը: Ինչպես ցույց է տալիս «Թղթերի» քննությունը, դրանք կազմում են մեկ ամբողջություն: Այսինքն՝ (կրկներք նորից) համակարգային ճգնաժամին առաջարկվում են համակարգային լուծումներ, որք առնչվում են հռոմեական հանրույթի՝ հեղինակի դիտանկյունից հրատապ հիմնախնդիրներին: Այլորեն՝ վերաբերում են թե՛ անսահման հարստացած ընտրախավին, թե՛ անսահման տնանկացած հասարակներին:

Այս դիտանկյունից ներկայացնելով իր մտտեցումը՝ Սալլուստիոսն առաջին հերթին առանձնացնում է հանրույթին համակած հանուր նյութապաշտությունը: Ընտրախավի շրջանում դա ծնունդ է տվել գեխության և ագահության (avaritia): Բայց դա սկիզբն է միայն, զի «Ո՛չ չարագործությունը, ո՛չ ամոթը, ո՛չ էլ խայտառակությունը նրանց հետ չեն պահում պաշտոնի տենչից: Քաշում-կողոպտում են, ինչ հարմար է, իսկ Քաղաքն իրենց ձեռքը զցելուց ի վեր իրենց քմահաճույթն ու ցանկությունը կիրառում են օրենքի փոխարեն»: Sall., Ep., I, III, 4: Մինչդեռ հասարակների շրջանում դա տեղիք է տվել անկայնության և ստրկամտության (servitus). «[...] երբ անգործությունն ու կարիքը նրանց քշեցին իրենց հողակտորներից և ստիպեցին ապրել անտուն կյանքով, նրանք սկսեցին աչք տնկել այլոց ինչքին և իրենց ազատությունն ու պետությունը դիտարկել իբրև առուծախի առարկա: Աստ ազգը, որ ինքնիշխան էր և իշխում էր հարակից ցեղերին՝ անկեց, և յուրաքանչյուրն իր համար սկսեց ստրկություն փնտրել»: Sall., Ep., I, V, 4-5:

Հուսկ՝ եզրակացություն. հանրույթի բուժման աղագավ հարկ է սահմանափակել կամ իսպառ վերացնել ինչքի ազդեցությունը հանրային կարգի վրա. «Նախ և առաջ վերացրո՞ւ դրամի կարևորությունը. թող ոչ ոք հարստությամբ կամ դրանից բխող պատվով մեծ կամ փոքր դատական գործ չվարի, նմանապես ո՛չ պրետոր, ո՛չ կոնսուլ չընտրվի

ըստ կարողության, այլ միշտ ըստ արժանիքի»: Sall., Ep., I, VII, 10: Հակառակ իր խոսքի պաթետիկ երանգի՝ Սալլուստիուսն ըստ էության չի ցուցանում, թե գործնական ինչ քայլերով է հնարավոր հասնել նման արդյունքի. «[...] ինձ թվում է՝ հարկ է նախ մշակել ծրագրի ընդհանրական պատկերը, որպեսզի ինքդ այն դատես–գնահատես»: Sall., Ep., I, XII, 2: Հարկավ, նախնյաց իդեալական կերպարները կարևոր են, սակայն նրանց սուկ բարոյական խթանն ամենևին էլ բավարար չէ: Անհրաժեշտ են հստակ կամային գործողություններ, որք անդին են Հանրապետությունում տիրող անհոգ–անտերնչության պարագծից: Միտքն այն է, որ Հանրապետությունը կարող է փրկվել միայն զորեղ անհատի երաշխավորությամբ:

«Կատիլինայում», ինչպես հատկանշել ենք, Սալլուստիուսը փորձում է այս երաշխավորությունը ներկայացնել իբրև հռոմեական կյանքի ավանդական խթաններից մեկը: «Թ-դերում» նույնպես նա հավատարիմ է այս գաղափարին, սակայն խուսափում է ուղիղ աղերսներ տեսնել Կեսարի, Գրաքոսների, Սուլլայի կամ Պոմպեոսի միջև: Իր հերոսին բացահայտ զուգահեռում է հանրապետական իդեալի նվիրյալներից միայն մեկին՝ Մարկուս Լիվիուս Դրուսուս Կրտսերին, որը բարեփոխությունների իր համալիր ծրագրով Ք. ա. 90–ականների վերջերին մեծ հեղինակություն էր Հռոմում: Ի շարս դրանց կարևոր էր նրա՝ իտալիկներին հռոմեական քաղաքացիություն շնորհելու հանձնառությունը: Սակայն զորեղ փոքրամասնությունը կազմակերպեց նրա սպանությունը: Եվ արդ Սալլուստիուսը վախ ունի, թե նույնը կարող է պատահել նաև Կեսարին: Sall., Ep., I, VI, 6: Ուրիշ խոսքով՝ նորոյա հերոսը նույնպես հանրապետական կարգի ջատագով է, սակայն չպետք է կրկնի նախորդի բացթողումը և կարողանա բռնությանը պատասխանել բռնությամբ՝ «հանուն հանուր բարօրության»: Բռնությամբ գրկելով զորեղ փոքրամասնությանը իշխանական լծակներից՝ Կեսարը կարող է նրան գրկել նաև զարտուղի հարստացման աղբյուրից: Հատկանշելի է հեղինակի հիմնավորումը. «Հաճախ եմ լսել, թե ինչպես արքաներ, պետություններ և ազգեր զելության պատճա-

ռով կորցրել են իրենց տերությունը, որ ձեռք էին բերել մեծ քաջությամբ, երբ տակավին աղքատ էին»: Sall., Ep., I, VII, 5: Հավելենք, որ ընչաքաղցության հաղթահարումը Սալլուստիոսն ընդունում է իբրև ելակետ Հռոմի խորքային (հաստատության) կերպափոխությունների համար: Ասվածը վերաբերում է առաջին հերթին Աշխարհաժողովին, Ծերակույտին և դատարաններին:

Աշխարհաժողովի առնչությամբ նա մեկնարկում է Գայուս Գրաքուսին վերագրվող օրինագծից: Այն նախատեսում էր ի չիք դարձնել այս հաստատության աստիճանակարգային կառույցը, որի պարագային առաջին ունեցվածքային խումբն ուներ բացարձակ գերակայություն որոշումներ կայացնելու գործառնություն. «[...] համաձայն դրա՝ հինգ հանրային դասերից միախումբ, ըստ վիճակահանության, պետք է կազմավորվեին [նոր] ընտրական հարյուրյակներ: Նման կերպ, ըստ կարևորության, պետք է համահարթեցվեին պատիվն ու դրամը, և մարդիկ շտապեին գերազանցել միմյանց սոսկ առաքինությամբ»: Sall., Ep., I, VIII, 1-2: Հիշենք՝ գուզընթաց նախատեսվում էր հասարակների հանրախմբի թարմացում և ընդլայնում՝ ի հաշիվ նոր քաղաքացիների: Հարկ էր «[...] հների հետ նորերին հաստատել [միևնույն] գաղութներում. այսու թե՛ ռազմի գործը կրարելավվի, թե՛ հասարակները, զբաղյալ բարի գործերով, կդադարեն չարիք նյութել հանրության դեմ»: Sall., Ep., I, V, 8:

Ծերակույտի խնդիրը քննարկելիս Սալլուստիոսը մեկնարկում է «հին ու բարի ըմբռնումից» առ այն, որ «[...] երբ հասարակ ժողովուրդը ենթարկվում է Ծերակույտին, ինչպես մարմինը հոգուն, և հետևում նրա որոշումներին, ապա հայրերն էլ պետք է հաստատուն մնան իրենց իմաստության մեջ՝ [լավ հիշելով], որ հասարակների կենսափորձն անբավարար է»: Sall., Ep., I, X, 6: Սակայն իրավիճակն էականորեն փոխվել է. ծերակուտականներն արդ անկարող են կայացնելու հարիր որոշումներ: Նրանք *գորեղ փոքրամասնության* ազդեցության ներքո են, զի կախյալ են նրանից իշխանական, նյութական, իրավական ու բարոյական այլևայլ կապերով: Եվ Հանրապետությունն ապրում է առանց իմաստությունից բխող խթանի,

զի «[...] հայրերը, որոնց իմաստնությամբ պետությունը նախկինում վտանգավոր վիճակից կայունության էր հասել, արդ, ճնշված օտար քմահաճույքի ներքո և գրգռված, տարուբերվում են մի կողմից մյուսը»: Sall., Ep., I, XI, 2: Հուսկ՝ հեղինակը վերադառնում է իր հին (ստոիկյան) գաղափարին. Հռոմը կորցրել է առնչությունը հանուր Բանակայության և Բախտի հետ:

Վիճակը, համաձայն հեղինակի, հնարավոր է շտկել երկու ճանապարհով՝ ծերակուտականների «[...] թվաքանակի ընդլայնմամբ և քվեատուփի ներմուծմամբ»: Sall., Ep., I, XI, 5: Առաջինի պարագային նախատեսվում է Ծերակույտի կազմը համալրել նոր, ազնիվ ու փորձառու անդամներով, որք կարող էին հակակշիռ լինել բոլոր տեսակի խտոր տրամադրություններին և վերադարձնել այս կարևոր հաստատության ավանդական իմաստնությունը (sapientia): Մինչդեռ արդ նրանցից շատերը «[...] հանրային խնդիրների քննարկումներին չեն էլ մասնակցում: Եվ նրանց ավելի շատ բաժանում են [այլոց] գոռոզ հրահանգները, քան [իրական] գործերը»: Sall., Ep., I, XI, 6: Երկրորդ նորամուծությունը խոստանում է քվեատվության գաղտնիություն, երբ «[...] ամեն ոք իր կարևորությունն ավելի թանկ կգնահատի, քան ուրիշներինը»: Sall., Ep., I, XI, 3: Այսինքն՝ կգործի խղճի մտք: Հարդյունս. «Եթե բոլոր [ծերակուտականները] հավասար ազատություն ունենան, կամ եթե ձայնատվությունն ավելի գաղտնի լինի, ապա պետությունն ավելի գորեղ կլինի, իսկ ընտրախավը՝ պակաս ազդեցիկ»: Sall., Ep., I, XI, 2: Աստ կրկին ստիպված ենք խոսելու Մալլուստիուսի մտքի անորոշության մասին. ի մասնավորի՝ ինչպես, ինչ կոնկրետ միջոցներով կարելի էր հասնել նպատակին: Մնում է մի բան. չմոռանալ, որ այս պարագային նույնպես հեղինակը մեկնարկում է գորեղ անհատի *ուժային երաշխավորության* գաղափարից:

Մինևույն գաղափարը կազմում է նաև հաջորդ բարեփոխման ենթադրյալ հետնախորքը: Այն վերաբերում է դատական գործին. «[...] մտածում եմ, որ դատական գործերը հարկ է հանձնարարել միայն հանրային առաջին դասի ներկայացուցիչների հոգածությանը»: Sall., Ep.,

I, XII, 2: Առաջին դասի, որի կազմը, ինչպես հասկանալի է, պետք է թարմացվեր ի հաշիվ այլ հանրախմբերի ներկայացուցիչների: Հայսմ բացառվելու էր դասային դատարանների գոյությունը, և արդարությունը (justitia) դառնալու էր ողջ հանրային հոգածության առարկան: Այս առումով լավագույնները համարվում էին հռոդոսցիները, որք «[...] իրենց դատավորներից որևէ մեկին չեն պատժել, զի [դատարաններում] ընդգրկված էին ինչպես հարուստներ, այնպես էլ աղքատներ, և այսու ամեն ոք առիթուններ իր մասը բերելու մեծ կամ փոքր գործերի քննությանը»: Sall., Ep., I, VII, 12:

Սալլուստիոսի առաջադրած բարեփոխությունների համալիրը, կրկնենք մի անգամ էլ, միտված էր *փրկելու Հռոմը*, այլապես մեծագույն և անհաղթ տերությունը «կլիսարիվվի ու կվերանա հարդյունս գառամության և մեծագույն անգործության»: Sall., Ep., I, XII, 5: Ասվածի նախանշանները հեղինակը տեսնում է Կեսարի իշխանական պայքարի թոհուրոհի մեջ. «[Հարդյունս] պետությունը ոչ թե վերականգնվեց, այլ կավվեց քո ձեռամբ»: Sall., Ep., II, IV, 3: Եվ եթե այս ողբերգական խաղընթացը դառնա անդառնալի, ապա կվերածվի նաև Կեսարի անձնական ողբերգության. «[...] գիշեր ու զօր չի դադարի հոգուդ խռովքը, տանջահար կլինես անքնությունից, կլինես վայրի, անմիտ ու խելահեղ»: Sall., Ep., I, XII, 6:

Եվ հակառակ հերոսի էպիկուրական նյութապաշտության՝ հեղինակը նրան հիշեցնում է անդրշիրիմյան դատի մասին. «[...] ինձ համար անկասկած է, որ բոլոր մահկանացուների կյանքը քննվում է աստվածային կամոք. բարի կամ չար՝ ոչ մի բան զանց չի առնվում, և համաձայն բնության [կարգի]՝ հատուցում է հետևում թե՛ լավերին, թե՛ վատերին»: Sall., Ep., I, XII, 7: Սալլուստիոսի խորագույն համոզմամբ՝ Կեսարը Հռոմի պատմության հերթական զորեղ անհատը չէ, այլ Բախտի ընտրյալը: Ուստի պետք է գիտակցի այս և հոգ տանի թե՛ Հռոմի, թե՛ իր անձնական ապագայի մասին:

Սթափեցման նպատակով ավելի կտրական է երկրորդ «Թուղթը». «[...] շարժյալ պետությունը գրավելու

հույսով և վտանգավոր անձանց զազրախոսությամբ քո ճամբար եկան–խոնավեցին մարդիկ, որոնց մեջ ամենայն ինչ աղճատվել էր անպատվությամբ ու շվայտությամբ: Նրանք սկսեցին խաղաղ քաղաքացիներին բացահայտորեն սպառնալ մահվամբ, կողոպուտով և (ի վերջո) այն ամենով, ինչ հաճո է աղճատված հոգուն»: Sall., Ep., II, II, 5: Մակայն ասվածն առնչվում էր հարցի միայն մի կողմին. արդեն քանիցս ընդգծել ենք. աղճատվել և ամբոխի էին վերածվել նաև հասարակները, և դա ավելի մեծ վտանգ էր Կեսարի համար: Բայց նա չպետք է երկյուղի ամբոխից, որպեսզի նրանից [եկող] անհ էլ չպատի իրեն և կյանքը վերածի «[...] անվերջ ու վտանգավոր–անկայուն պատերազմի, զի ապահով չես ո՛չ դիմացից, ո՛չ թիկունքից, ո՛չ էլ թևերից»: Sall., Ep., II, III, 2:

Հանդերձ այսու, կրկնենք մեկ անգամ էլ. Կեսարի կյանքն ի վերուստ կանխագծված է առ բարիքն ու բարեգործությունը, և եթե հակառակվի Բախտին, ապա նրան խիստ պատիժ է սպասում: Ep., II, III, 3: Ուստի հանուն հերոսի՝ Սալլուստիոսն իրեն երաշխավոր է զգում Բախտի առջև: Բայց այդպիսիք են նախ և առաջ վերջինիս հեռու և մոտ բոլոր նախնիները, որք եթե ձայն ունենային, կարող էին նրան դիմել մոտավորապես հետևյալ խոսքերով. «[...] քեզանից պահանջում ենք ոչ թե ամոթալի ու չար արարքներ, այլ այն, որ վերականգնես խարխլված ազատությունը»: Sall., Ep., I, XIII, 3: Նրանց մտքի ծիրում, հարկավ, իրենց տոհմի փառավոր անցյալն էր՝ սկսյալ Ասկանիոս Հուլիոսից՝ Էնեոսի շառավղից, Ալբա Լոնգայի կառավարչից: Իդեալական մի դարաշրջան, երբ համաչափ կշռույթով միմյանց փոխլրացնում էին արքայական իշխանությունը, Ծերակույտը և հանրույթը:

Եթե շարունակենք հեղինակի միտքը, ապա կստացվի. իդեալական անցյալն ուներ ներուժ՝ դառնալու Կեսարի դարաշրջանի ապագան: Չի միանգամայն հնարավոր էր «Ասկանիոս – Կեսար» շրջափոխությունը: Այլոքեն՝ պատմությունը կարող էր ունենալ պարածն ընթացք՝ հարկավ, նոր երանգներով ու մանրամասներով: Սալլուս-

տիուսը չի զարգացրել այս հղացքը՝ հավանաբար զգուշանալով վերջինիս անդրական բնույթից: Տասնամյակներ անց այդ բանն արել է Հռոմի մեծագույն բանաստեղծ Վերգիլիոսն իր «Էնեականում»: